

DenkWijzer

Thema: Landbouw - tijd voor keuzes

Crisis in de primaire sector

Landbouw in internationaal perspectief

Inspiratort Groen van Prinsterer

WAO-rapport en solidariteit

JAARGANG 1

STUDIEBLAD VAN HET WETENSCHAPPELIJK INSTITUUT
EN DE BESTUURDERSVERENIGINGEN VAN DE CHRISTENUNIE

 ChristenUnie

DenkWijzer

studieblad van de ChristenUnie
jaargang 1, nummer 3, oktober 2001

Oplage: 3100
ISSN-nummer: 1568-5845

DenkWijzer is een publicatie van het wetenschappelijk instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer stichting) en de bestuurdersverenigingen van de ChristenUnie.

DenkWijzer wordt toegezonden aan alle donateurs van het wetenschappelijk instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan overige geïnteresseerden.

U kunt abonnee worden van DenkWijzer voor 30 gulden per jaar (jongeren tot en met 25 jaar betalen slechts 20 gulden). Voor 25 gulden extra bent u echter al donateur van het wetenschappelijk instituut (55 gulden per jaar, jongeren 30 gulden). U krijgt daarvoor naast vijf nummers van DenkWijzer ook ongeveer vijf boekjes/boeken en informatie over congressen, activiteiten e.d..

DenkWijzer verschijnt op de eerste zaterdag van februari, april, juni, oktober en december
Deadline kopij volgende nummer:
1 november 2001

Redactie:

J.P. de Vries (hoofredacteur), Kars Veling, Arie Slob, Tineke Huizinga, Roel Kuiper, Rienk Janssens, Marco Boers en Erik van Dijk (eindredacteur).

Vormgeving:

Douglas Design, www.douglasdesign.nl

Druk:

Drukkerij de Bunschoter b.v., Bunschoten
Tel.: 033-2997999, info@bunschoter.nl

Uitgave, redactie en administratie:

Mr. G. Groen van Prinsterer stichting
Wetenschappelijk instituut van de ChristenUnie
Postbus 439
3800 AK AMERSFOORT
Tel.: 033 - 422 69 60
Fax: 033 - 422 69 68
Email: denkwijzer@christenunie.nl

DenkWijzer verwelkomt bijdragen van lezers. Wilt u voor afspraken over vorm en inhoud van te voren contact met ons opnemen?

Copyright ChristenUnie 2001

Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

Nieuwe hoofdredacteur

Ergens tussen het tweede en derde nummer van DenkWijzer heeft de redactie een nieuwe hoofdredacteur gekregen: drs. J.P. de Vries. Hij neemt het roer over van Kars Veling die zich meer en meer moet gaan richten op het lijsttrekkerschap van de ChristenUnie. Gelukkig blijft hij deel uitmaken van de redactie van DenkWijzer, zodat wij zijn gedegen inbreng niet hoeven te missen.

De nieuwe hoofdredacteur is voor de meesten geen onbekende. Dhr. de Vries heeft sinds 1963 bij het Nederlands Dagblad gewerkt (toen nog Gereformeerd Gezinsblad), van april 1974 tot september 2001 als hoofdredacteur. Sinds juni 1999 zit hij in de Eerste Kamer, eerst voor het GPV en nu voor de ChristenUnie.

J.P. de Vries was van 1977 tot 1999 ook voorzitter van het wetenschappelijk bureau van het GPV. Het is dan ook met veel eer en genoegen dat wij zoveel ervaring aan het hoofd van de redactie van DenkWijzer verwelkomen!

Hieronder De Aftrap voor het nieuwe seizoen door de nieuwe hoofdredacteur.

Terreur en veiligheid

Door J.P. de Vries

De overheden van deze wereld hebben de zwaarmacht ontvangen om hun burgers tegen het kwaad te beschermen. Tegen externe vijanden hielden ze daartoe een krijgsmacht in stand. Maar wat kan een krijgsmacht uitrichten tegen gekaapte binnenlandse vliegtuigen?

Vliegtuigkapingen zijn geen nieuw verschijnsel in de politieke strijd; in de jaren zeventig was er ook een golf. Maar toen waren de kapers er nog op uit het er zelf levend af te brengen en daardoor liep het meestal ook voor de meeste passagiers goed af. Anno 2001 kregen we te maken met kapers die hun eigen leven inzetten in hun politieke strijd.

Het opofferen van eigen leven voor een vriend kan een daad van hoogste liefde zijn, zegt de Bijbel. Maar het opofferen van eigen leven om zoveel mogelijk slachtoffers te maken onder vijanden is een daad van hoogste haat. Tegelijk maakt deze inzet de bestrijding ervan en bescherming ertegen zo moeilijk. Er wordt nu gewerkt aan scherpere controles op vliegvelden. Maar die maken het reizen per vliegtuig traag en duur. Hoelang zal men dit ervoor over hebben en alert blijven? En zal men, zoals zo vaak in de geschiedenis, zo niet bezig blijven de vorige oorlog te winnen en nieuwe strategieën van terreur over het hoofd zien?

De aanslagen hebben ook een algemeen gevoel van onveiligheid bewerkstelligd: dit kan morgen ook mij overkomen, ook in Europa. En dus verwachten de burgers dat de overheden hun verantwoordelijkheden nemen. Maar wil ze dat goed doen, dan moet gevreesd worden dat we daar allemaal de hinder van zullen ondervinden, bijvoorbeeld in inbreuken op onze privacy. Waar moeten onze wetgevers de grens trekken, opdat de goeden zo min mogelijk gehinderd worden en de kwaden niet onopgemerkt hun gang kunnen gaan?

Denkend aan preventie zou je nog een stap verder kunnen gaan: moeten de rijke landen er niet voor zorgen dat ze niet zulke verbitterde vijanden kweken? Nu zou over de verhoudingen tussen rijk en arm in de wereld best veel te zeggen zijn, maar we doen dat in dit verband niet. In de eerste plaats omdat niets zulke gruweldaden kan rechtvaardigen, en in de tweede plaats omdat we niet geloven in een wereld waarin wie goed doet, ook altijd goed ontmoet. Daarvoor is de kracht van de zonde te sterk. De illusie dat overheden volmaakte veiligheid kunnen waarborgen, moeten we maar niet koesteren. Meer houvast geeft het vertrouwen op God, die voor al de zijnen een toevlucht is in gevaren. Als wij ons leven in Zijn dienst stellen, hoeven we geen terreur te vrezen.

*‘De vreze des
HEREN is het begin
der wijsheid en het
kennen van de
Hoogheilige is
verstand’*

(Spreuken 9 vers 10)

WegWijzer bij het thema

*Studie door ir. C. van
Bruchem over de
positie van de
Nederlandse land- en
tuinbouw*

4

*Studie door
dr. ir. R.A. Jongeneel
over landbouw in inter-
nationaal
perspectief*

8

*Studie door
dr. ir. L.E. Meijer
(Eurofractie) over
de Europese landbouw-
subsidies*

12

*Interview met Harm
Evert Waalkens (PvdA)
en Dick Stellingwerf
(ChristenUnie) over de
toekomst van de
Nederlandse landbouw*

14

*Verder aandacht voor
de landbouw in de
rubrieken DenkKader,
WoordWijzer, Accent en
WebWijzer*

Kijk voor een complete
inhoudsopgave op de
achterkant (p.32)

Landbouw - tijd voor keuzes

Door Erik van Dijk, eindredacteur

“Met het oog op de eigen voedselvoorziening, de leefbaarheid van het platteland en het behoud van een gevarieerd landschap en het verwerven van een redelijk inkomen door boeren en tuinders is een vitale landbouw voor ons land onmisbaar. Het nationale en Europese landbouwbeleid moet op die maatschappelijke en sociale functie zijn gericht.”

*Durf te kiezen voor normen. Concept verkiezingsprogramma van de ChristenUnie, p.57, actiepunt 4.33
(het verkiezingsprogramma is op te vragen bij het partijbureau of te downloaden van www.christenunie.nl)*

In het recent verschenen verkiezingsprogramma van de ChristenUnie wordt ruim aandacht besteed aan de landbouw, met daar omheen aanverwante thema's als ruimtelijke ordening, milieu en genetische manipulatie en voedselveiligheid. Zeker 25 van de bijna 400 actiepunten gaan specifiek over de landbouw.

Om nog even op dat verkiezingsprogramma door te gaan: naast de grote hoeveelheid concrete actiepunten heeft de ChristenUnie ook gekozen voor twaalf meer algemene speerpunten. Speerpunt 8 - Bewerken en bewaren - zegt het volgende: “De ChristenUnie zet zich in voor evenwicht tussen ‘bewerken en bewaren’ als het gaat om de vormgeving van onze economie en de inrichting van onze infrastructuur. Een beleid dat gericht is op een ongeremde economische groei leidt tot het ‘opeten’ van landschappelijke waarden, natuurfuncties, milieuwwaarden en karakteristieke cultuurwaarden, alsof ons land, deze wereld slechts een gebruiksvoorwerp is. Respect voor een zorgvuldig beheer van de scheping vraagt om een radicaal andere houding.”

Landbouw staat hoog op de ChristenUnie-agenda. De primaire sector van onze samenleving verkeert - niet voor het eerst in de geschiedenis - in een cruciale fase. Iedereen voelde dat haarscherp aan ten tijde van de MKZ-crisis (minister Brinkhorst maakte handig gebruik van die gevoelens met het rapport-Wijffels). In het eerste artikel van dit nummer zet Cees van Bruchem de feiten nog eens duidelijk op een rijtje.

Als redactie vonden we het belangrijk om - nu de eerste emoties rond de MKZ-crisis zijn weggezaakt - de balans op te maken van de landbouw in Nederland en in breder verband. Wat dat laatste betreft, werden we bij de tragedie rond mond- en klauwzeer weer eens met de neus op de feiten

gedrukt, dat Nederland onderdeel van Europa uitmaakt en gebonden is aan een Europees landbouwbeleid. Rond het inenten en ‘ruimen’ van dieren was Europa's wil wet. Europa is vervolgens ook weer onderdeel van een steeds liberaler wordende wereldmarkt. Roel Jongeneel en Leon Meijer besteden daarom in twee elkaar aanvullende artikelen aandacht aan die internationale dimensie van de landbouw. Roel Jongeneel voorziet daarnaast ook het rapport-Wijffels van kritische kanttekeningen.

In het gebruikelijke interview lopen we dan alles nog eens na met twee leden van de Tweede Kamer. Boeiend om te constateren dat PvdA en ChristenUnie op heel veel punten in dezelfde richting denken. Maar niet op alle punten! Lees de discussie maar over de Hollandse melk of over het sleutelen aan genen ... Het thema vindt u verder nog terug in de rubrieken DenkKader, WoordWijzer en WebWijzer.

Er is echter meer dan landbouw, ook in dit nummer van DenkWijzer. In het kader van het 20ste geboortjaar van mr. G. Groen van Prinsterer kan de directeur van de naar ‘Groen’ vernoemde stichting - Roel Kuiper - niet om de vraag heen wat de actualiteit is van deze grote denker en staatsman. Ook meenden wij niet om het rapport van de commissie-Donner over de WAO heen te kunnen. In BoekenWijzer vindt u een kritische bespreking. Verder zoals altijd ruime aandacht voor onderwerpen die het lokaal bestuur raken.

“Zo ging het bij vrijwel alle boeren die ik sprak. We hadden het over melkquota, robots, embryo-implantaties en hormoonpreparaten, maar aan het eind van de avond hadden we het toch weer over het land, het vee en de lucht.” (Geert Mak, Hoe God verdween uit Jorwerd, Amsterdam 1996, p. 131)

Crisis in de primaire sector

De positie van de Nederlandse land- en tuinbouw

Door ir. C. (Cees) van Bruchem, werkzaam bij het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) en lid van de Eerste Kamer voor de ChristenUnie

De land- en tuinbouw staat aan de basis van onze voedselvoorziening en wordt daarom wel de 'primaire sector' genoemd. Het beeld uit de krantenkoppen is dat van een sector die het milieu opscheept met een enorme berg mest, halsstarrig schadelijke chemische middelen wil blijven gebruiken, het welzijn van de dieren niet serieus neemt, allerlei dierziekten niet onder de knie weet te krijgen, sterk afhankelijk is van subsidies, regelmatig de veiligheid van het voedsel in gevaar brengt en waarin ook nog eens veel armoede voorkomt. Sommigen, zoals de Rotterdamse Professor Kol, vinden dan ook dat flinke delen van de sector maar uit Nederland moeten verdwijnen.

Voor een goed begrip is het nuttig even terug te kijken op de gang van zaken in de afgelopen decennia. De tabel geeft enkele cijfers.

Geconstateerd kan worden dat de Nederlandse agrarische sector een forse expansie heeft doorgemaakt. Het productievolume is tussen 1950 en 2000 bijna 4,5 keer zo groot geworden. Sinds het midden van de jaren tachtig is het groeitempo onder invloed van productiebeperkingen en milieumaatregelen aanmerkelijk vertraagd; tussen 1950 en 1970 nam de productie iedere tien jaar toe met 40 tot 50%, in de jaren tachtig zwakte het tempo af tot 30% en in de jaren negentig was het nog maar een procent of acht. Globaal gesproken was de productiegroei sterker naarmate de grondgebondenheid geringer was. Zo is de productie van varkensvlees sinds het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw ruim vier keer zo groot geworden, die van eieren ruim twee

keer en van pluimveevlees zelfs negen keer. Het volume van de tuinbouwproductie is naar schatting bijna zeven keer zo groot geworden. In dezelfde periode nam de akkerbouwproductie slechts toe met een kleine 70% en de productie van rundvlees met ongeveer 50%. Tussen 1960 en de komst van de quotering in 1984 was de melkproductie met 90% toegenomen, maar sindsdien is ze met ruim 10% verminderd. De sterkste groei heeft plaatsgevonden in de sectoren die - globaal gesproken - het milieu het meest belasten en het minst worden gesteund door het Europees landbouwbeleid: de (glas-) tuinbouw en de intensieve veehouderij.

De akkerbouw is 'naar zijn aard' het sterkst grondgebonden en heeft daardoor de minste mogelijkheden om de productie te vergroten. Al moeten deze niet onderschat worden: zo werd rond 1950 ongeveer 4 ton tarwe van een hectare gehaald en tegenwoordig ongeveer 8,5 ton.

Tabel Structurele ontwikkelingen Nederlandse land- en tuinbouw, 1950-2000

	Eenheid	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Aantal bedrijven	x 1000	315	284	185	145	125	97
Arbeidsvolume *)	1000 AJE **)	550	437	290	235	215	198
Oppervlakte cultuurgrond	x 1000 ha	2.328	2.317	2.143	2.020	2.006	1.956
Volume kapitaal *)	index	97	100	125	173	190	230
Volume aangekochte productiemiddelen	index	53	100	160	240	260	263
Volume bruto-productie	index	71	100	146	225	290	314
Arbeidsbezetting*)	AJE/bedrijf	1,75	1,54	1,57	1,62	1,72	2,04
Bedrijfsoppervlakte	ha/bedrijf	7,4	8,2	11,6	13,9	16,0	20,2
Productievolume per bedrijf	index	64	100	224	440	660	920
Volume kapitaal per bedrijf *)	index	84	100	190	339	430	670
Productievolume per ha	index	71	100	158	258	335	372
Volume aangekochte productiemiddelen per hectare	index	53	100	174	276	301	313

*) schatting; **) ArbeidsJaarEenheid, Bron: LEI, grotendeels op basis van CBS-gegevens

In de tabel is ook de intensivering duidelijk te zien: bij een enigszins afnemende landbouwoppervlakte is de hoeveelheid aangekochte productiemiddelen per hectare sterk toegenomen. Het gaat hier vooral om (fossiele) energie, kunstmest en elders geproduceerd veevoeder, maar ook om allerlei vormen van dienstverlening. Sinds het midden van de jaren tachtig is er op dit punt sprake van een ontkoppeling en neemt het verbruik van deze middelen vrijwel niet meer toe.

Exportafhankelijkheid

Als de productie sterker toeneemt dan de binnenlandse consumptie neemt de exportafhankelijkheid toe.

Momenteel wordt een kleine 75% van de toegevoegde waarde van de Nederlandse agrarische sector behaald met export, terwijl dit dertig jaar geleden nog minder dan 60% was. Dit is van belang als door toenemende maatschappelijke eisen de kosten in Nederland sterker stijgen dan elders.

Voor binnenlandse consumenten is enig verband tussen de maatschappelijke eisen enerzijds en de bereidheid om voor producten die aan die eisen voldoen, extra te betalen anderzijds, niet uit te sluiten. Maar een Japanse of Arabische klant is echt niet bereid om voor Nederlandse kaas extra te betalen om ons polderland- schap veilig te stellen. Een grote mate van exportafhankelijkheid maakt de 'vermaat-schappelij- king' van de agrarische productie er daarom niet gemakkelijker op.

Schaalvergroting en sanering

De groei van de productie ging gelijk op met een sterke vermindering van het aantal bedrijven en dus met een forse schaalvergroting. Het gemiddelde productievolum- e per bedrijf is in vijftig jaar ongeveer 14 keer zo groot geworden. Dit proces ging gepaard met een fysieke ver- groting van machines en gebouwen, waardoor het aan- zien van de bedrijven sterk is veranderd. De oppervlakte grond per bedrijf nam toe van gemiddeld ruim 7 ha tot 20 ha en de hoeveelheid kapitaal per bedrijf (exclusief de waarde van de grond) is naar schatting ongeveer acht keer zo groot geworden (tabel). De bedrijven werden groter, 'rationeler' opgezet, uniformer en voor een deel meer industriematig.

Het aantal bedrijven is in die 50 jaar met 70% vermin- derd. De laatste paar jaar verloopt dit saneringsproces, zoals het heet, sneller dan voorheen. Als de ontwikkeling zo doorgaat, zijn er over dertig jaar nog zo'n 30.000 land- en tuinbouwbedrijven over, die dan minstens 3 tot 3,5 keer zo groot zullen zijn als nu. In sommige sectoren, zoals de glastuinbouw en de varkens- en pluimveehou- derij, gaat de ontwikkeling nog sneller. Het aantal wer- kenden in de agrarische sector, zonder verwerkende en toeleverende bedrijven, bedroeg in 1950 een kleine 20% van de totale werkgelegenheid in Nederland en tegen- woordig nog circa 3,5%. Er is dus de afgelopen decennia sprake geweest van een forse dynamiek en degenen die beweren dat de landbouw een verstarde sector is, waar- in nooit iets verandert, weten niet waar ze over praten.

Drijvende krachten

Welke factoren zitten er achter deze ontwikkelingen? Het valt buiten het kader van dit artikel die complexe vraag uitvoerig te behandelen. Ik volsta daarom met enkele punten:

- Nederland is dichtbevolkt en heeft erg veel economische activiteiten op een kleine oppervlakte. Grond is daardoor schaars en duur. Dat dwingt de landbouw in de richting van een intensieve manier van produceren.
- Vergroting van de productie per arbeidskracht was noodzakelijk om de stijging van de loonkosten te volgen. De lonen in de agrarische sector zijn tegenwoordig (nominaal) ongeveer 20 keer zo hoog als vijftig jaar geleden.
- De groei van de productie per arbeidskracht was alleen mogelijk dankzij een sterke technologische vernieuwing, die door de overheid werd gestimuleerd via onderzoek en voorlichting. Een frappant voorbeeld was de introductie van de legbatterij in de jaren zestig, waardoor het mogelijk werd tien keer zoveel kippen per man te gaan houden. Binnenkort wordt dit systeem om welzijnsredenen overigens weer verboden.
- Door de bevolkingstoename en de stijging van de welvaart, zowel in Nederland als in de omliggende landen, nam de vraag naar agrarische producten toe, in het bijzonder naar 'luxere' producten, zoals vlees, groenten, fruit, bloemen en planten. Deze groei van de vraag sloot goed aan bij de Nederlandse productiemogelijkheden. De totstandkoming van de gemeenschappelijke Europese markt heeft dit nog versterkt.
- Een deel van de agrarische sector kon zich behaaglijk ontwikkelen achter de beschermende muur van het EU-markt- en prijsbeleid. Dat geldt vooral voor de melkveehouderij. Verschillende onderdelen van de Nederlandse landbouw hebben bijzonder geprofiteerd van de exportsubsidies - officieel exportrestituties genoemd - waardoor de wereldmarkt kon worden veroverd met geld van de belastingbetaler.
- Ten slotte is de ontwikkeling gestimuleerd door het nationale beleid, zoals het ruilverkavelingsbeleid, het fiscaal beleid en bepaalde vormen van subsidieverstrekking. Het beleid was voorheen nogal eenzijdig technisch-economisch georiënteerd. Concurrentiepositie en efficiency waren daarbij de leidende motieven. Deze 'economistische' oriëntatie sloot aan bij de heersende opvattingen in de samenleving. Aanvankelijk werd expliciet aangegeven dat het gericht was op een goedkoop voedselpakket. Daarachter zat de gedachte dat daarmee de lonen laag en de concurrentiepositie sterk konden worden gehouden. Daarnaast werd de bijdrage van de sector aan de betalingsbalans van grote betekenis geacht. Een frappant voorbeeld was de Wet Investerings-

Rekening (WIR) waarmee rond 1980 de investeringen in veestallen sterk werden gestimuleerd. Dat meer stallen ook meer mest opleveren, bleef buiten beschouwing. Momenteel worden die stallen weer afgebroken, eveneens met subsidie. Pas sinds het midden van de jaren tachtig komen de maatschappelijke aspecten van de productie, zoals de milieubelasting en het welzijn van de dieren, in beeld.

Goedkoop voedsel

De geschatte ontwikkelingen hebben tot gevolg gehad dat voedsel relatief goedkoop is geworden. Een groot deel van de voordelen van de productiviteitsstijging in de land- en tuinbouw is doorgegeven aan de consument. De prijzen van voedingsmiddelen zijn in de afgelopen vijftig jaar na correctie voor de inflatie ongeveer 40% gedaald en de prijzen die de boeren voor hun producten krijgen, zelfs met 70%. Het verschil zit in de marge van de verwerkende en distribuerende bedrijven. Daarbij speelt een rol dat de producten tegenwoordig veel meer bewerkt worden dan vroeger en dat de voedingsmiddelenindustrie en de grote supermarktconcerns kostenstijgingen heel wat gemakkelijker kunnen doorberekenen dan boeren en tuinders.

Dit verschil in 'marktmacht' moet niet onderschat worden. Zo is de omzet van het Ahold-concern ongeveer drie maal zo groot als de omzet van alle 100.000 Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven samen. Op wereldniveau is dat nog extremer. In zijn boek "Duistere Machten" (Amsterdam, 2000) schrijft J.P. Smit dat zowel in de handel en de toelevering, als in de voedingsmiddelenindustrie en in de detailhandel, 5 tot 10 'giganten' reeds ongeveer 80% van de markt in handen hebben. De invloed van deze concerns, bijvoorbeeld op het handelsbeleid of het toelaten van genetische veranderde gewassen, moet niet worden onderschat. Tegenover deze 'giganten' staan dan 2,5 tot 3 miljard grote en kleine boeren. Dit verschil in marktpositie was in het verleden een belangrijk - en mijns inziens terecht - motief voor de overheid om de prijsvorming voor althans een aantal agrarische (basis)producten te ondersteunen.

Schaarste en overvloed

Vooraf dankzij de prijsdaling hebben de land- en tuinbouwproducten nog maar een klein aandeel (zo'n 2,5%) in de kosten van levensonderhoud. Een verdere prijsdaling draagt dus nauwelijks bij aan een toename van de welvaart. Aan de andere kant begint de laatste jaren het besef te groeien dat met de toenemende overvloed andere dingen juist schaarser zijn geworden: rust, ruimte, de menselijke maat, een schoon milieu, de afwisseling in het landschap en de variatie aan planten- en diersoorten. Eertijds overvloedig aanwezige dingen zijn schaars geworden. Voor een deel wordt deze verandering vertaald in een andere maatschappelijke oriëntatie ten aanzien van de agrarische sector.

De maatschappelijke benadering van de agrarische sec-

tor, maar ook de opstelling van de consument is echter bepaald niet eenduidig en dat is voor de boeren een bron van frustratie. Zwart-wit gesteld: als donateur van 'Natuur en Milieu' en de Dierenbescherming stelt de consument bijna onmogelijke eisen ten aanzien van milieu- en diervriendelijkheid, maar in de winkel kiest hij voor het goedkoopste voedingsmiddel. Dit is niet zomaar een gedachte van wantrouwige boeren, maar wordt bevestigd door onderzoeken van het Rathenau-instituut (*Ontwikkelingen in de Nederlandse veehouderij* (maart 2000) en *Hoe oordelen we over de veehouderij?* (maart 2001)).

Voor de opstelling van de overheid geldt min of meer hetzelfde. Enerzijds worden er steeds hogere eisen gesteld ten aanzien van de maatschappelijke aspecten van het productieproces, zoals welzijn van dieren, inpasning in landschap en milieuvriendelijkheid. Deze maatregelen werken in de regel kostprijsverhogend en de boer kan dat niet in zijn prijzen doorberekenen. Anderzijds is juist sprake van een versterking van de economische oriëntatie, in die zin dat de prijsondersteuning en daarmee de bescherming van de agrarische inkomens door het markt- en prijsbeleid en de daarbij behorende vormen van productiebeheersing in het kader van de liberalisering geleidelijk worden losgelaten. Ter compensatie worden toeslagen verstrekt, die overigens in de praktijk voor slechts zo'n 60% compenserend zijn en bovendien alweer ter discussie worden gesteld zodra ze goed en wel zijn ingevoerd.

Veel boeren hebben dan ook het gevoel dat ze in een tangbeweging zitten tussen strengere maatschappelijke eisen enerzijds en dalende prijzen anderzijds. Ik hoor dan ook regelmatig uitlatingen in de zin van: "ze willen ons weg hebben uit Nederland". Sommigen voegen de daad bij de gedachte en gaan emigreren. Deze gevoelens vormen naar mijn mening een belangrijke voedingsbodem voor - op zichzelf niet goed te keuren - opstandige uitbarstingen zoals bij de mond- en klauwzeermaatregelen.

Armoede

We hebben gezien dat de consumenten geprofiteerd hebben van de ontwikkelingen in de agrarische sector. Voor de boeren en tuinders geldt dat tot op zekere hoogte eveneens. Globaal genomen hebben ze, met enige achterstand en met lange werktijden, de welvaartsontwikkeling kunnen volgen. De laatste jaren lijkt het beeld echter slechter te worden. In 1999 bedroeg het gemiddelde bruto-inkomen van de agrarische gezinnen volgens het Landbouw-Economisch Instituut ongeveer 77.000 gulden per gezin. Daarvan kwam ruim 50.000 gulden van het bedrijf, wat per gewerkt uur een inkomen van 20 gulden betekent.

De rest betrof neveninkomsten uit vermogen en uitkeringen, maar vooral uit 'andere baantjes'. Boeren, maar vooral hun vrouwen, nemen er steeds vaker een andere baan bij, in veel gevallen uit pure noodzaak.

Een verontrustend verschijnsel is dat een toenemende deel van de agrarische gezinnen een inkomen heeft beneden de zogenaamde armoedegrens. In de jaren 1997-1999 had maar liefst 29% van de agrarische gezinnen een inkomen (bedrijfsinkomen en neveninkomsten samen) beneden de - voor zelfstandige gecorrigeerde - bijstandsnorm. Dit percentage loopt geleidelijk op. Maar zijn ze ook arm? Hier past enige relativering, wanneer we de vermogens in de beschouwing betrekken. Het oude gezegde: 'een boer leeft arm, maar sterft rijk' is nog steeds van toepassing. Het gemiddelde vermogen van de boeren met een inkomen beneden de armoedegrens bedroeg ruim 500.000 gulden en bij stijgende grondprijzen neemt dat verder toe. Dergelijke bedragen passen niet erg in het beeld van armoede. We moeten echter niet vergeten dat dit vermogen vaak de hele voorziening voor de 'oude dag' is, afgezien van de AOW. Boeren, zeker die met een laag inkomen, hebben meestal geen aparte pensioenvoorziening. Het pensioen zit in het bedrijf. De echte armoedeproblemen zitten bij agrariërs die nog jarenlang een inkomen moeten verdienen op een bedrijf dat in feite te weinig oplevert.

Het is voor een buitenstaander gemakkelijk te zeggen dat ze dan maar moeten stoppen. Gedwongen bedrijfsbeëindiging is voor de meeste boeren die er mee te maken krijgen, een traumatische ervaring en dat geldt niet minder voor hun gezinnen. Het roept gevoelens op van mislukt te zijn, het gaat vaak gepaard met een gedwongen verhuizing en het niet langer eigen baas zijn vormt een schrikbeeld. Daarom proberen boeren zo lang mogelijk het bedrijf voort te zetten, tegen beter weten in en in de hoop dat de tijden nog eens beter worden.

Het ziet er echter niet naar uit dat die hoop gerechtvaardigd is. Integendeel, de eerder geschetste tangbeweging zal de inkomens nog meer onder druk zetten. In het algemeen gesproken zullen de kleinere bedrijven daarbij meer problemen ondervinden dan de grotere. Hier liggen grote uitdagingen voor de christelijk-sociale politiek.

Landbouw in internationaal

Landbouwpolitiek van gisteren tot morgen

Door dr.ir. R.A. (Roel) Jongeneel, onderzoeker bij de leerstoelgroep Agrarische Economie en Plattelandsbeleid, Universiteit Wageningen

De Nederlandse land- en tuinbouw kan eigenlijk niet vanuit een geïsoleerd nationaal perspectief worden beschouwd. De nationale sector is nauw verbonden met de Europese Unie. Het beleid voor de landbouw is voor het grootste deel Brussels beleid. Met de MKZ-crisis bleek onlangs nog eens pijnlijk hoe weinig bewegingsvrijheid we in Nederland nog hebben. Minister Brinkhorst mocht zich dan tegen het Europese non-vaccinatiebeleid verzetten, hij kon weinig anders doen dan het beleid uitvoeren. In deze bijdrage wordt daarom ingegaan op de Europese en internationale dimensie van de landbouw en het landbouwbeleid. Daarbij wordt zowel teruggekeken als vooruitgekeken.

Het gemeenschappelijk landbouwbeleid

Met de vorming van de Europese Economische Gemeenschap (EG) werd in 1958 tegelijk een supranationaal Europees landbouwbeleid opgetrokken. Daarvoor waren verschillende redenen. De belangrijkste was waarschijnlijk dat Frankrijk alleen mee wilde doen als er een gemeenschappelijk beleid en een gemeenschappelijke markt voor landbouw kwamen. De Duitsers, als vandaan sterk in de industrie, hadden een groot belang bij een gemeenschappelijke binnenmarkt. Voor de Fransen, met een minder ontwikkelde en minder concurrerende industrie, maar met een belangrijke landbouwsector, lag dat anders. Zij wilden graag zien dat hun landbouwbeleid een plaats kreeg in de nieuwe EG. Een andere reden

was dat de landen elk individueel al een eigen landbouwbeleid voerden, dat met de vorming van de gemeenschap op elkaar diende te worden afgestemd.

Kort samengevat zag het beleidsinstrumentarium dat men in 1968 voor de landbouw ontwikkelde, er als volgt uit:

Aan de buitengrens werd een importheffing ingesteld, waarmee het prijsniveau voor landbouwproducten in de EG op een hoger niveau werd gehouden dan op de wereldmarkt het geval was. Die heffing was variabel, zodat de hoogte in de EG vast was en niet meeschommelde met de fluctuerende wereldmarktprijzen. Op deze manier werden de inkomens van de landbouwproducenten ondersteund. De consument moest wat extra betalen. De EG, aanvankelijk nog een tekortgebied voor de meeste landbouwproducten, had destijds in feite alleen het instrument van de invoerheffing nodig. Tijdelijke overschotten konden worden opgevangen door voorraden landbouwproducten op te slaan. De landbouwproductie in de EG groeide sindsdien echter harder dan de vraag naar voedsel. Het tekort werd steeds kleiner en sloeg op den duur (periode 1975-'85) zelfs om in een overschot. Die overschotten werden met behulp van exportrestituties (subsidies die het prijsverschil tussen de EG en de wereldmarkt overbruggen) geëxporteerd. De goede oude tijd waarin de importheffingen de Europese schatkist juist geld opleverden, was definitief voorbij. Er moest steeds geld bij: de exportsubsidies en opslagkosten deden een toenemend beroep op het Europese budget.

Hervormingen

De budgetproblematiek en de toenemende irritaties met name bij de Verenigde Staten, die haar eigen exportbeleid doorkruist zag door dat van de EU, leidden tot diverse aanpassingen in het landbouwbeleid. In 1984 werd in de zuivelsector de melkquotering ingevoerd. De

perspectief

melkveehouders kregen een melkquotum, dat vastlegde hoeveel men mocht produceren. In een aantal landen, waaronder Nederland, werden deze quota verhandelbaar gemaakt. De sector ging niet helemaal op slot. Individuele bedrijven konden nog wel groeien, maar dan alleen als ze productierechten van anderen opkochten. De totale hoeveelheid melk die mocht worden geproduceerd lag sindsdien vast. Omdat de quotumhoeveelheid circa 10% hoger lag dan de vraag, bleef er sprake van een structureel aanbodoverschot, dat moest worden geëxporteerd. Niettemin was met de productiebeheersing de zaak wel onder controle gebracht. Het aandeel van de EU in de wereldzuivelhandel is sindsdien ook teruggelopen. De combinatie van productiebeheersing en prijsondersteuning heeft redelijk goed gewerkt. De melkveehouderij is een van de beste, meest attractieve sectoren van de landbouw.

De tweede hervorming kwam in **1992**. De Ierse landbouwcommissaris MacSharry slaagde erin om met een plan dat zijn naam droeg, het landbouwbeleid op een ander spoor te zetten. Men zette in op een vermindering van de traditionele prijssteun. Dat had als voordeel dat de afstand tussen de landbouwprijzen in de EU en op de wereldmarkt werd verkleind. Het zou dus gemakkelijker en minder kostbaar worden als EU te exporteren. Het nadeel was dat de producenteninkomens dan naar beneden zouden gaan. Dit werd 'gerepareerd' door de boeren zogenaamde compenserende directe inkomens toeslagen te geven (in de vorm van dierpremies en hectaretoeslagen). Bovendien werd de steun voor de akkerbouw afhankelijk gemaakt van deelname aan een braakleggingsprogramma.

De omslag van MacSharry had als ander voordeel dat de EU haar prijssteun verminderde en daarmee gemakkelijker aan de voorwaarden kon voldoen die in de handelsliberalisatiebesprekingen in het kader van de GATT (de Uruguay Ronde) werden gesteld. Onder druk van met name de Amerikanen was landbouw voor het eerst in die handelsliberalisatiebesprekingen opgenomen. In het uiteindelijke resultaat van die besprekingen, de *Agreement on Agriculture*, verplichtten de deelnemende landen zich om hun traditionele prijssteun met 20% te verlagen, hun importtarieven met 36% terug te brengen, hun exportsubsidies te verlagen met een waarde van 36% en een volume van 21% en de toegang van buitenlandse producten tot de eigen markt te vergroten (door zogenaamde tariefquota). Dit akkoord ging in **1995** in en strekt zich uit over een periode van 6 jaar. De overeenkomst loopt op dit moment af en er zijn sinds december

1999 (Seattle) al nieuwe besprekingen gaande in het kader van de zogenaamde Millennium Ronde van de wereldhandelsorganisatie (WTO), de opvolger van de GATT. Het belangrijkste knelpunt voor de EU van het Uruguay Ronde-akkoord bleek uiteindelijk de beperking op de gesubsidieerde export te zijn. Ook in de nieuwe ronde, waarin men de bestaande regels verder zal willen aanscherpen, zal dit een heikel punt worden.

Agenda 2000

In **1999** kwam de Europese Commissie met een nieuw pakket maatregelen voor de landbouw, 'Agenda 2000' geheten. Het plan betekent een voortzetting op de weg die sinds MacSharry al was ingeslagen. De traditionele prijssteun wordt verder afgebouwd (granen, vlees en zuivel), terwijl de compenserende directe betalingen c.q. hectare- en dierpremies worden opgevoerd. Voor de granen is het EU-prijsniveau daarmee inmiddels dicht op het niveau van de wereldmarkt gekomen. Voor andere producten is de afstand nog aanzienlijk (vlees, zuivel en suiker). Voor zuivel en suiker, waarvoor een quoteringssysteem geldt, bestaan er krachten die van de quotering af willen en het protectionisme voor deze producten willen verminderen. De melkquotering wordt voorlopig toch nog tot 2008 gehandhaafd en ook de suikerquotering lijkt voorlopig nog niet van de baan.

Met Agenda 2000 speelt de Europese Commissie in op de druk tot verdere liberalisatie uit het kamp van de wereldhandelsbesprekingen. Tegelijkertijd probeert men zich klaar te maken voor de uitbreiding van de EU met de Midden- en Oost-Europese landen. De geleidelijke beëindiging van het markt- en prijsbeleid betekent dat straks aan die landen geen hoog ondersteuningsniveau hoeft te worden geboden. Bovendien gaat de Commissie ervan uit dat de nieuwe landen geen recht hebben op directe inkomens toeslagen, omdat die juist ter compensatie dienen van het verlies aan prijssteun. Omdat de boeren in de nieuwe landen nooit een dergelijke prijssteun hebben gehad, behoeven ze ook niet voor het verlies ervan te worden gecompenseerd. De toetredende landen verzetten zich tegen die redenering van de Commissie en er zal uiteindelijk wel een compromis worden gevonden.

Een ander element dat met Agenda 2000 wordt benadrukt is de multifunctionaliteit van de landbouw. Benadrukt wordt dat de landbouw, als verreweg belangrijkste grondgebruiker, een belangrijke rol speelt bij het leefbaar houden van het platteland en bij de vormge-

ving van het landschap. In gebieden met extra handicaps of bijzondere waarden vraagt dat om aangepaste ondersteuning. Landbouwcommissaris Fischler wil daarom dat de landbouwsteun gekoppeld wordt aan het vervullen van die bredere functies. Enerzijds wordt er geld vrijgemaakt om 'landbouw met een verbrede doelstelling' mogelijk te maken, terwijl er anderzijds een tendens is om de bestaande directe inkomensbetaling sterker te koppelen aan voorwaarden op dit gebied. In het kader van de Millennium Ronde wil Fischler ook erkenning van de multifunctionaliteit van de landbouw. De VS en de CAIRNS-groep (Australië, Nieuw-Zeeland, e.a.) verzetten zich daar vooralsnog tegen, omdat ze bang zijn dat multifunctionaliteit zal worden aangegrepen om, zij het onder een nieuwe vlag, een stuk ordinair protectionisme in de landbouw overeind te houden. Andere landen (Noorwegen, Zwitserland, Japan en Korea) willen zelfs nog verder gaan dan de EU.

Evaluatie van het verleden

Zoals ook Van Bruchem in zijn positieschets van de Nederlandse land- en tuinbouw al heeft aangegeven, heeft de landbouw de afgelopen decennia een dynamische expansie doorgemaakt. De productie is sterk gegroeid, sterker dan de vraag. Die productiestijging is gedeeltelijk een gevolg van de prijsondersteuning: hogere prijzen lokken extra aanbod uit. Overigens zijn ondanks de prijsondersteuning de prijzen in reële zin voor de meeste landen trendmatig gedaald. Een belangrijker factor is de technische ontwikkeling geweest: nieuwe technieken, dierhouderijsystemen, verbeterde gewassen, fokkerijprogramma's, etc. Die technische vindingen en innovaties hadden en hebben een vaak vrij autonoom karakter. De informatierevolutie en de biotechnologie zijn niet primair bedacht om de landbouw ermee vooruit te helpen, maar er liggen, nu die ontwikkeling eenmaal in gang is gezet, wel enorme toepassingsmogelijkheden voor de landbouw. Omdat die technische vooruitgang vaak leidde tot een verhoging van de productie per hectare en/of per arbeider in de landbouw en omdat grond en gezinsarbeid vrij vaste productiefactoren zijn, was het eindresultaat een forse toename van de totale productie. Omdat de vraag naar voedselproducten weinig prijsgevoelig is, was het gevolg een trendmatige prijsdaling op de wereldmarkt.

Volgens de Amerikaanse landbouweconoom Cochrane lopen de boeren in een tredmolen. Ze proberen vooruit te komen door nieuwe technieken te introduceren, maar na verloop van tijd blijkt dat niet alleen de productie is toe-

genomen, maar ook de prijzen zijn gedaald. In inkomen gaan ze er dus weinig op vooruit. Stilstaan in een tredmolen is ook gevaarlijk: wie niet meedoet, valt buiten de boot. Het voordeel van de technische ontwikkeling wordt (zonder corrigerend beleid) in feite eenzijdig aan de consument doorgegeven in de vorm van lagere prijzen.

Het moderniseringsproject van de landbouw dreigt nu in meerderlei opzichten het slachtoffer te worden van het eigen succes. Het vooruitgangsstreven en de productieexpansie hebben tot een eendimensionale ontwikkeling geleid, die weliswaar indrukwekkend is, maar tegelijkertijd steeds meer vragen oproept. De exportmogelijkheden blijken eindig te zijn en een houdbaar landbouwbeleid moet daar wel rekening mee houden. Maar er is meer. Het dier is meer en meer gereduceerd tot louter productiemodel, waarvan de eigenwaarde wordt opgeofferd aan de ongebreidelde opvoering van het productieve vermogen of excessieve consumentenwensen. De landbouw draagt weliswaar bij aan het landschap, maar dan denken we toch vooral aan de oude boerderijen en houtwallen. De moderne bedrijven trekken ons veel minder en de problemen met mest, stank en milieu hebben de grenzen van de maatschappelijke acceptatie inmiddels ook overschreden.

Ondanks het eigene van de landbouwproblematiek zijn de opgeroepen spanningen niet uniek voor de landbouw. De rest van de economie en de samenleving is vaak evenzeer in de ban van het vooruitgangs- en beheersingsstreven. Als zodanig is de landbouwproblematiek uiting van een averechtse cultuurontwikkeling. Die dieptedimensie maakt de problematiek wel extra weerbarstig.

Bakens voor de toekomst

Met de nota *Voedsel en Groen* en het Rapport-Wijffels heeft het ministerie van LNV zijn visie op de toekomst aangeduid. In het laatste rapport wordt het dilemma waarvoor de land- en tuinbouw staan, treffend aangegeven. Men moet eigenlijk twee 'heren' dienen. Enerzijds is er een internationale markt, die gegeven minimumrandvoorwaarden vraagt om een zo laag mogelijke prijs. Anderzijds is er een stedelijke hoog-ontwikkelde omgeving die meer en meer eisen stelt aan de omgang met dieren (productiewijze), het milieu, de natuur en graag uitbreiding van de schaarse eigen levensruimte wil. Niemand kan twee heren dienen en daarmee lijkt de land- en tuinbouw al bij voorbaat in een onmogelijke spagaat terecht te zijn gekomen. LNV lijkt nog steeds voor beide 'heren' tegelijkertijd te willen kiezen. Wat is wijsheid?

In plaats van een eigen of alternatief toekomstvisioen te schetsen lijkt het me beter naar bakens te zoeken die het schip kunnen helpen de klippen te vermijden. Daarvoor is kennis van het verleden nuttig. Juist uit de problemen van gisteren en uit de spanningen van vandaag valt iets te leren over de ontspoorde landbouwontwikkeling.

Belangrijke noties in dit verband zijn:

- landbouw dient niet alleen te draaien om louter productie. Hij speelt ook een rol in het beheer van en met respect omgaan met de schepping. Verantwoord rentmeesterschap dient daarbij het *leitmotiv* te zijn;
- de landbouw moet rekening houden met ecologische kringlopen en balansen;
- de landbouw levert een essentiële bijdrage aan voldoende, veilig, gezond en goedkoop voedsel en is daarmee een zinvolle economische activiteit. Productie mag echter geen doel in zichzelf worden: alleen een landbouw die (naar haar eigen aard) dienstbaar is heeft maatschappelijk en economisch gezien bestaansrecht;
- in de landbouw, sterker nog dan in andere sectoren van de economie, geldt dat men zich rekenschap dient te geven van een 'economie van het genoeg' (Goudzwaard). De menselijke maag is beperkt, er is een natuurlijke verzadigingsgrens. De organisatie van de productie dient daarop te worden afgestemd;
- die afstemming betekent dat de eigen hulpbronnen (bebouwde grond) op een verantwoorde wijze dienen te worden ingezet en dat landbouwontwikkeling rekening moet houden met de grenzen aan de groei;
- de producenten moeten voor het geproduceerde en geconsumeerde voedsel een passende beloning ontvangen, die de zinvolheid van hun activiteit recht doet. Eenzijdige oriëntatie op de wereldmarkt, die sterk het karakter heeft van een restmarkt waarop landen hun (relatief t.o.v. de productie) kleine overschotten dumpen of kleine tekorten aankopen, is daarbij misplaatst. Wereldmarktprijzen hebben een fluctuerend en incidenteel karakter en zijn niet gebaseerd op kostendekkende productiekosten. Het is onverantwoord de producenten aan de willekeur van een dergelijke wereldmarkt uit te leveren.

Conclusie

Mijn conclusie is dat de landbouw inderdaad geen twee heren kan dienen en dat er dus duidelijke en onomwonden keuzes moeten worden gemaakt. Het heeft geen zin een overspannen heilsverwachting te koesteren van verdere handelsliberalisatie. De vrije wereldmarkt lost de landbouwproblematiek niet op. Het resultaat zal een moordende prijsconcurrentie zijn, waarin de landbouw in een poging tot overleven verder voortholt op het jaagpad van de eendimensionale productiviteitsgroei. Hoewel met name de EU en de VS beter zouden moeten weten, kiezen ze beide voor een sterke exportoriëntatie. Ondanks alle retoriek over vrijhandel en liberalisatie zouden juist de ontwikkelingslanden daar in de WTO-

ronde wel weer eens het slachtoffer van kunnen worden. Dat mag niet. Er moet voor een houdbare landbouw worden gekozen, waarin beheersing van de productie een rol speelt.

In combinatie met productiebeheersing is er ruimte voor een prijs- en inkomensbeleid dat adequate beloning van de ingezette productiefactoren mogelijk maakt. De maatschappelijke eisen die aan de landbouwproductie worden gesteld, moeten daarbij serieus worden genomen. De prijs- en inkomensondersteuning

Het dier is meer en meer gereduceerd tot louter productiemodel, waarvan de eigenwaarde wordt opgeofferd aan de ongebreidelde opvoering van het productieve vermogen of excessieve consumentenwensen.

dient te worden gekoppeld aan een verantwoorde productiewijze. Waar zaken in het verleden zijn ontspoord (met name in de intensieve veehouderij) moeten we de moed hebben om te herstellen wat mis is gegaan. Zowel de overheid als de boeren dragen gezamenlijk verantwoordelijkheid voor de ontstane problemen en hebben daarom ook een gezamenlijke verantwoordelijkheid om deze op te lossen. De overheid mag zich daar niet aan onttrekken en de gevolgen van een ontwikkeling waar ze medeschuldig aan is, eenzijdig op de sector afwentelen.

De noodzaak tot het voeren van een prijsbeleid neemt overigens eerder toe dan af. De machtconcentratie bij de toeleverende en verwerkende industrie en detailhandel is al groot en neemt alleen nog maar toe (denk o.a. aan biotechnologie). Daarbij komt dat de productieketens steeds meer een ondoorzichtig, gesloten en contractueel karakter krijgen. De primaire sector, bestaande uit vele kleine (gezins)bedrijven, komt dan gemakkelijk in de knel. Een prijsbeleid kan die druk mee opvangen.

Met de toename van de welvaart en de daarmee verschuivende consumenten- en samenlevingswensen worden aan de land- en tuinbouw nieuwe eisen gesteld. Die ontwikkeling tot een multifunctionele of 'verbrede' landbouw kan alleen maar worden toegejuicht. Omdat het hierbij nogal eens gaat om de voortbrenging van wat economen publieke goederen noemen, ligt hier een speciale beleidstaak voor de overheid. Publieke goederen onttrekken zich namelijk per definitie aan de normale marktwerking. Ze zijn wel gewenst, maar zullen, als het van de markt afhangt, niet worden aangeboden. Daarom is versterking van de middelen en mogelijkheden van het plattelandsbeleid nodig.

De toekomst van de Europese

Door dr. ir. L.E. (Leon) Meijer, beleidsmedewerker Landbouw en Visserij van de Eurofractie ChristenUnie-SGP

Ede en Wageningen zijn met elkaar verbonden via de Mansholtlaan. Sicco Mansholt was een herenboerenzoon uit Groningen, Nederlands minister van Landbouw van 1945 tot 1958 en Europees Landbouwcommissaris van 1958 to 1972. Mansholt formuleerde in de naoorlogse jaren een visie op landbouw die jarenlang model stond voor het Europese landbouwbeleid.

Doel van Mansholts beleid en dat van de EEG bij haar oprichting was: een verbetering van de productiviteit, stabilisering van de markten, het garanderen van een boereninkomen, redelijke prijzen voor de consumenten en het veiligstellen van de voedselvoorziening¹.

Mansholt benadrukte daarbij een industriële benadering van de landbouw, die vooral door schaalvergroting, mechanisatie, externe input van nutriënten (kunstmest, veevoer) en een stabiel prijsbeleid (gegarandeerde prijzen voor de producten) werd gestimuleerd². De Mansholtlaan tussen Ede en Wageningen is een kaarsrechte weg zoals we die in gebieden waar de ruilverkaveling ten behoeve van de grootschalige landbouw is doorgevoerd, veelvuldig tegenkomen. Het is daarmee een voorbeeld van Mansholts model.

De helft van de begroting van de Europese Unie wordt besteed aan de landbouw. Het is echter niet terecht om het bedrag van 44 miljard euro dat de Europese Unie voor de landbouw in 2001 had begroot, af te schilderen als exorbitant hoog. Gezien in samenhang met de overheidsbegrotingen van de 15 lidstaten, beslaat de uitgave voor de landbouw slechts 2%. 'Brussel' neemt het leeuwendeel van de uitgaven in de landbouw voor zijn rekening. Bestrijding van de recente crises in de landbouw zoals BSE en MKZ kosten de Unie miljoenen euro's. In het geval van BSE worden enorme hoeveelheden vlees uit de markt gehaald en vernietigd. Van de vergoeding die de boeren ontvangen is 70% afkomstig uit Brussel en 30% afkomstig van de betreffende lidstaat.

Agenda 2000

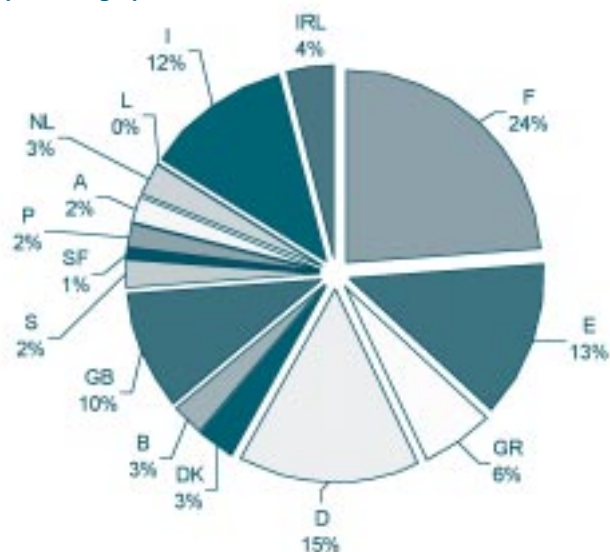
Het landbouwbeleid dat door Mansholt was ingezet, was succesvol, maar het succes was tegelijkertijd z'n zwakte. Het loslaten van de marktwerking leidde tot overschotten. De bevordering van het intensief gebruik van kunstmest en bestrijdingsmiddelen leidde tot aantasting van het milieu³. De opeenvolgende hervormingen trachtten de negatieve gevolgen van het beleid bij te stellen.

De MacSharry hervorming van 1992 vormde een fundamentele wijziging in het landbouwbeleid met haar omslag van prijs naar inkomenssteun, daarmee werd de

productiestimulans deels weggenomen⁴. Om het inkomen van de boeren veilig te stellen en een Europese landbouw te blijven garanderen zocht men naar niet-handelsversturende vormen van subsidie. Veel subsidievormen, ook de zogenaamde MacSharry premies, zijn niet of nauwelijks aanvaardbaar voor de handelspartners binnen de WTO. Dit is één van de redenen waarom de Europese Unie met Agenda 2000 het model van de multifunctionaliteit van de landbouw heeft geïntroduceerd. Met dit model tracht zij haar handelspartners te overtuigen dat afgezien van de productie van primaire grondstoffen de landbouw ook verantwoordelijk is voor een scala aan andere taken (vooral plattelandsontwikkeling). Deze taken komen in aanmerking voor overheids-subsidies en werken - volgens de EU - niet handelsbelemmerend⁵. Agenda 2000 bracht ook het milieu-effect van de landbouw voor het eerst onder de aandacht.

Eén van de meest recente prikkels tot de hervorming (Agenda 2000) vormt de komende uitbreiding met Midden en Oost Europese landen. Bij een toepassing van

De verdeling van 40.6 miljard euro die in 1999 aan het Europees landbouwbeleid zijn uitgegeven in percentage per lidstaat

(Bron: 29ste financieel verslag van het EOGFL, afdeling Garantie)

landbouwsubsidies

het huidige systeem van garantie en interventie prijzen en van hectare- en dierpremies op de landbouw van de toetredingslanden wordt het gemeenschappelijk landbouwbeleid onbetaalbaar. Europees

Landbouwcommissaris Fischler waarschuwt dat het verstrekken van subsidies aan de landbouw in deze landen hen de prikkel tot verandering ontnemt en daarmee de ontwikkeling van gezonde landbouwstructuren verhindert⁶.

Toekomst van EU landbouwsubsidies

WTO onderhandelingen dwongen (en dwingen) de Europese Unie haar landbouwbeleid te hervormen. Landbouwsubsidies zijn in de loop van de tijd van vorm verandert: vandaag gaat 70% van het landbouwbudget direct naar de boeren terwijl in 1991 nog 90% besteed werd aan interventie en exportsubsidies⁷. Met de toetreding van 11 à 12 nieuwe lidstaten is ook het systeem van directe betalingen niet langer houdbaar. De verwachting is dan ook dat deze vormen van betaling verder zullen worden afgebouwd en op den duur vervangen worden door voornamelijk premies op het gebied van plattelandsontwikkeling. Daaronder kunnen thema's als landschapsbeheer, dierenwelzijn en ecologische productievormen vallen. De duur van deze verandering laat zich moeilijk schatten. Beslissingen over het GLB worden genomen door de Raad van landbouwministers. Stemming in deze Raad gebeurt bij gekwalificeerde meerderheid. Dat houdt in dat een voorstel van de Europese Commissie aangenomen wordt als minimaal 62 punten wordt behaald. Nederland, en de andere kleine landen hebben ieder 5 punten, de grote landen ieder 10. Grote landbouwnaties, met name Frankrijk dat het meest profiteert van de landbouwsubsidies, hebben in het verleden de hervormingen aanzienlijk vertraagd en zelfs van koers gewijzigd. De verwachting is dat dit ook in de toekomst zal gebeuren. De hectare- en dierpremies zullen daarmee nog jaren voortbestaan en de boeren in de toetredingslanden zullen geconfronteerd worden met jarenlange overgangstermijnen.

Besluitvorming over het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB)

De democratische controle van de landbouwministers in de Raad laat te wensen over. Dit tekort wordt aangeduid als het democratisch gat. De Nederlandse minister wordt voor zijn standpunt in de Raad nauwelijks aan de tand gevoeld in de Tweede Kamer.

Het Europees Parlement (EP) heeft op landbouwgebied adviesrecht. Dat wil zeggen dat ze advies mag uitbrengen op de voorstellen van de Europese Commissie, maar geen stem in de besluitvorming heeft. Dit in tegenstel-

ling tot bijvoorbeeld milieuzaken waar het EP medebeslissing heeft. Gezien het ver doorgevoerde Europese karakter van het GLB, zou het de democratische controle ten goede komen als het EP meer bevoegdheden kreeg op het landbouwbeleid. Dat zou onder meer op het gebied van dierziektenbeleid de kans op het afschaffen van het non-vaccinatiebeleid een stuk reëler maken.

Ombuiging van het landbouwbeleid

Mansholt kwam aan het einde van de jaren zeventig, na zijn loopbaan als Europees Landbouw commissaris, tot het inzicht dat zijn industrieel landbouwmodel faalde. Gesubsidieerde productie, schaalvergroting en het negeren van biologische wetmatigheden resulteerde in een landbouw die haar eigen ondergang groef. Hij hield een pleidooi voor de terugkeer naar de gezinsbedrijven met oog voor de ecologische fundering van de landbouw⁸. Een pleidooi dat in die tijd echter nergens resulteerde in een aanpassing van het beleid. De industriële bedrijfsvoering was al vergaand geïnstitutionaliseerd. Het einde van de Mansholtlaan maakt - net voor de A12 - een bocht, en ook dat blijkt waarheidsgetrouw...

Het Europese landbouwbeleid heeft de boeren in de Unie aangezet tot ongezonde productievormen. In de Europese politiek maken de parlementariërs van de Eurofractie ChristenUnie-SGP zich sterk voor een aanpassing van het beleid en een herstel van het rentmeesterschap van de boer in zijn productievormen (denk aan dierenwelzijn) en ook in zijn rol van beheerder van het cultuurlandschap. Verantwoordelijk boeren met oog voor Gods schepping kan niet als de boer naar winstmaximalisatie moet streven, het boerenbedrijf is geen economische activiteit pur sang. Daarom verdient de landbouw bescherming maar tevens moet de markt en dat is de consument, beseffen dat zijn koopgedrag beslissend is of de Europese boer nog voort kan ploegen.

1 Art 39 EEG

2 S.L. Mansholt, 1967. Our accelaring century. The Royal Dutch Shell lectures on industry and society.

3 Europese Commissie, Directoraat Generaal Landbouw, 1998. De vergroening van het gemeenschappelijk landbouwbeleid, Brochure.

4 T.C. de Groot, 1997. Dertien is een boerendozijn. Onderhandelingen in de Raad van Ministers van Landbouw over Hervormingen van het Europees Landbouwbeleid.

5 F. Fischler, 2000. Meeting our challenges WTO, enlargement and Midterm review. Toespraak voor 'Winter meeting of the Danish Agricultural Council' Kollekolle, Denemarken, 7 december 2000.

6 F. Fischler, 2000. A new CAP for a new century. Toespraak voor '19th European Agricultural Outlook Conference', Londen, 9-10 maart 2000.

7 http://europa.eu.int/comm/agriculture/qa_en.htm

8 S.L. Mansholt, 1979. The common Agricultural policy: some new thinking.

Moeizaam of duurzaam?

De toekomst van de Nederlandse landbouw

Door Erik van Dijk

We spraken elkaar op de boerderij van Harm Evert Waalkens in Finsterwolde, midden in het weidse Groningse landschap, midden in wat eens het communistische bolwerk van Nederland was.

Harm Evert Waalkens leidde zijn Tweede Kamer collega Dick Stellingwerf rond op zijn sinds kort volledig biologische boerderij en plofte daarna neer op zijn praatstoel. Er ontspoon zich vervolgens een boeiend gesprek over de toekomst van de Nederlandse landbouw met twee bevlogen politici die verder durven te kijken dan hun neus lang is.

Dé landbouw bestaat niet. Daarom liepen we in dit interview de verschillende landbouw-sectoren langs. Dat leverde een sterk wisselend beeld, een landschap met toppen en dalen.

Tuinbouw

In de tuinbouw zien Waalkens en Stellingwerf beiden een sterke sector met goede toekomstmogelijkheden, maar plaatsen wel een paar stevige kanttekeningen: **Waalkens:** Er zitten wel een aantal voetangels en klemmen met name op het punt van de fysieke ruimte. De herstructurering van de glastuinbouw gaat in te langzame snelheden. Dat gaat niet goed. De tuinbouw is als innoverende sector bezig in een sterk verouderde omgeving.

'Moreel onaanvaardbaar dat in de MKZ-crisis gezonde dieren afgemaakt moesten worden.'

Dick Stellingwerf

Stellingwerf: Je ziet een drang om te intensiveren, uit te breiden, te moderniseren. Mijn zorg is dat we daar in dezelfde fout gaan vallen als in het verleden bij de intensieve veehouderij. Vooral wat betreft de ruimtelijke kant moeten we oppassen dat we niet overal in Nederland kascomplexen gaan neerzetten. Er is een besluit genomen om de glastuinbouw te concentreren, maar er blijft toch wel een druk om op meer dan de tien aangewezen locaties te gaan ontwikkelen.

Waalkens: We moeten er voor zorgen dat we die versnippering tegengaan. Deze sector zou zich moeten concentreren op nog minder dan 10 locaties. Je zult een aantal glazen steden moeten bouwen, waarbij de totale oppervlakte van de glastuinbouw ongeveer gelijk blijft met wat het nu is.

Akkerbouw

Afgaand op de inschatting van de twee volksvertegenwoordigers staat de traditionele, extensieve akkerbouw - met als belangrijkste producten granen en aardappelen - voor een grote omslag.

Waalkens: De extensieve akkerbouw, die bijna alleen nog maar voor de voer-sector produceert, heeft eigenlijk geen bestaansgrond meer in renderende zin. Als je kijkt naar het grondgebruik en je vergelijkt Nederland met de rest van Europa, dan moet je concluderen dat de extensieve akkerbouw als zelfstandige sector onvoldoende concurrentiekracht heeft.

Stellingwerf: Dat zou een vrij trieste conclusie zijn. Juist die sector brengt de grondgebondenheid en het kringloopdenken in praktijk. Als er in Nederland geen brood meer te verdienen zou zijn in deze sector, wat zou dat betekenen voor het landschap en de structuur van de Nederlandse landbouw?

Waalkens: Die oppervlakte aan akkerbouw zou je uit kunnen ruilen tegen een sector die meer concurrentiekracht heeft. De melkveehouderij is één van de successectoren in de Nederlandse landbouw. Je kunt de melkveehouderij en akkerbouw nog wel in combinatie zien, waarbij de melkveehouderij haar eigen voer teelt of uit dezelfde regio haalt, maar de rest van de extensieve akkerbouw heeft daar geen plek in. Ik ben zo eerlijk of misschien wel zo hard om te zeggen, dat als een sector economisch niet duurzaam ingericht kan worden, de overheid zich er dan ernstig op moet beraden of zij daar dan de bescherm paraplu boven zou willen blijven houden of dat zij er een vangnet onder zou willen plaatsen.

Melkveehouderij

Als ik het voorafgaande beluister, staat de melkveehouderij er veel beter voor?

Waalkens: De melkveehouderij is goed gefundeerd. Ik denk dat de zij samen met de industrie die daar omheen zit - de coöperaties en de verwerkingsindustrie - een geweldige klap kan uitdelen op de wereldmarkt. We zitten alleen wel met een aantal remmende elemen-

Dick Stellingwerf (li.)

Lid van de Tweede Kamer voor de ChristenUnie sinds 1994. Daarvoor was hij twaalf jaar gemeenteraadslid en wethouder in Ede, waar hij nog steeds woont. Daarnaast was hij ook lid van de provinciale staten in Gelderland.

Harm Evert Waalkens (r.)

Lid van de Tweede Kamer voor de PvdA sinds 1998. Voor die tijd was hij naast boer ook bestuurder bij landbouworganisaties. In de afgelopen jaren is hij met zijn boerderij volledig overgeschakeld op de biologische landbouw met deels melkvee en deels stieren voor een verantwoord stukje vlees.

ten die ter discussie gesteld moeten worden, want de kostprijs van de melk is te hoog.

Waalkens wil daarom onder meer af van het melkquoteringssysteem, het vanuit de overheid gereguleerde systeem om de productie van melk binnen bepaalde grenzen te houden, waarbij elke melkveehouder gebonden is aan een maximumhoeveelheid (quotum) melk. Stellingwerf ziet ook een goede toekomst voor de melkveehouderij in Nederland, maar dan wel mét quotering: Ik denk juist dat met dat quoteringssysteem de voorwaarde wordt geschapen, waardoor de prijs op niveau kan blijven en de melkveehouderij hier in West-Europa met zeer hoge loonkosten en zeer hoge grondkosten - veel hoger dan elders op de wereldmarkt - een zelfstandige markt kan blijven.

Waalkens ziet meer in een gematigde en gestuurde vorm van liberalisering, waarbij de overheid zich niet meer bemoeit met vraag en aanbod:

Ik vind discipline in de aanbodsfeer absoluut heilzaam, maar het is de vraag of de overheid daar een taak in heeft.

Het was goed dat de overheid indertijd ingreep met die melkplassen, boterbergen, melkpoederbergen en noem

maar op, maar nu moeten we geleidelijk overstappen van een overheids gereguleerd quoteringssysteem naar misschien wel een systeem van leveringsrechten, waarbij je de industrie, de sector en de markt zelf laat bepalen wat - afhankelijk van de vraag - het aanbod zou moeten zijn.

Je moet de overheid terugbrengen in een positie waar zij de maatschappelijke randvoorwaarden stelt. De overheid moet heel scherp letten op de sociale aspecten, het milieu, het dierenwelzijn, het landschappelijk aspect enzovoort. Dat kun je niet overlaten aan de markt, want de markt heeft geen geweten en geen geheugen.

Dick Stellingwerf heeft nog zo zijn aarzelingen bij deze aftrap voor de melkquoteringdiscussie: Ik constateer dat er veel kritiek was toen het systeem werd ingevoerd, maar dat daarna door velen in de sector is geconstateerd dat het systeem naar tevredenheid werkt. Nu moet je altijd oppassen dat die tevredenheid geen gezapigheid wordt en dat men alleen nog maar op de winkel past, maar de overheid zou een verkeerd besluit nemen als zij de landbouw zijn beschermde status zou afnemen. De landbouw is nu eenmaal een sector met een geheel eigen aard. Die kun je niet geheel aan de liberale markt overlaten. Zo werkt de landbouw met levende dieren en is zij afhankelijk van het klimaat. Daarnaast is de voedselproductie letterlijk van levensbelang voor de samenleving. Tenslotte geeft de landbouw kwaliteit en openheid aan het landschap. Voor zo'n sector heeft de overheid een bijzondere verantwoordelijkheid.

Waalkens: Ja, maar dan is het maar net met welke instrumenten je daarop gaat sturen.

Stellingwerf: Ik ben er beducht voor dat als je het oude systeem aan de dijk gaat zetten en gaat sturen op die maatschappelijke aspecten, het zich uiteindelijk niet vertaalt in een reële prijs voor de boer en dat per saldo die sector die nu relatief goed draait in de problemen komt.

De consumenten moeten uiteindelijk gewoon meer voor hun voedingsmiddelen gaan betalen. Dat hebben ze feitelijk tientallen jaren te weinig gedaan.

Het quoteringssysteem vervult daarin juist een hele goede regulerende rol.

Intensieve veehouderij

Hoe staat het er - als laatste van de landbouwsectoren - met de intensieve veehouderij voor en heeft deze sector nog toekomst met alle problemen van dierziekten, dierenwelzijn en mest?

Stellingwerf: Ik denk dat er wel toekomst is, maar in deze sector zal men meer grondgebonden moeten worden ener moet zekerheid zijn dat de mineralenproductie verwerkt kan worden (er moet genoeg land in de buurt zijn om de mest kwijt te kunnen, EvD), dat het dierenwelzijn goed zit, dat het past in het landschap enzovoort.

Waalkens: Uitgaande van gesloten kringlopen past de intensieve veehouderij goed in een verstedelijkte omgeving, maar dat werken met gesloten kringlopen zou wel

grote consequenties hebben die kunnen resulteren in een halvering van de sector.

Uitgangspunt moet zijn dat iedereen zich aan de standaardregels houdt en daar mogen in Nederland nog scheppen bovenop. Het is nog niet streng genoeg. In een aantal sectoren zoals de pluimveehouderij zijn wel afspraken gemaakt, maar het duurt allemaal erg lang. **Stellingwerf:** We hebben in het verleden toegelaten en zelfs gestimuleerd dat deze sector zich op deze manier ontwikkelde. Het geeft geen pas daar nu verontwaardigd over te doen. Men zal nu wel naar een duurzame structuur toe moeten. Sluiting van kringlopen in alle opzichten. Dat zal ook een prijskaartje krijgen. Daar zal uiteindelijk ook een consumentenprijs tegenover moeten staan.

Biologische landbouw

Stellingwerf: De biologische landbouw komt het meeste tegemoet aan het denken in kringlopen en aan het voorzien in die publieke waarden. Daarin ligt een groot belang voor de Nederlandse samenleving. Aangezien de biologische landbouw nog in de kinderschoenen staat, is er reden om die sector extra te stimuleren.

Zou volgens jullie dan de hele Nederlandse landbouw de biologische kant op moeten?!

Waalkens: De biologische landbouw heeft wel een hele tijd kopwerk verricht, maar er zijn meerdere ontwikkelingen die in de landbouw een voortrekkersfunctie zouden kunnen vervullen. Je moet niet alleen inzetten op de biologische landbouw.

Stellingwerf: Je kunt niet als doelstelling nemen dat

'De inkomenspositie van boeren is in de land- en tuinbouw een heel kwetsbaar punt. De marges zijn te klein voor de gewenste ontwikkelingen.'

Harm Evert Waalkens

100% van de Nederlandse landbouw biologisch moet worden.

De biologische landbouw is wel een enorme aanjager geweest voor het veranderende denken in en over de landbouw. Uiteindelijk is de grootste milieuwinst te halen bij de grote massa van de Nederlandse landbouw. **Waalkens:** Dat neemt niet weg dat de biologische landbouw nog meer gestimuleerd moet worden. De omschakelingspremie moet blijven en het onderzoeksbudget voor de biologische landbouw moet verdubbeld worden.

Biotechnologie

Er is de laatste jaren een enorme ontwikkeling in kennis en techniek, zeker ook in de biotechnologie.

Hoe kijken jullie daar tegenaan?

Waalkens: Je moet de biotechnologische mogelijkheden die je ten dienste staan inschakelen voor de verdere ontwikkeling van de Nederlandse land- en tuinbouw. Natuurlijk onder randvoorwaarden.

Stellingwerf: Wat mij betreft zijn dat de kaders van de scheppingsordering.

Waalkens ziet dat toch wat anders:

Je moet biotechnologie niet aan de kant zetten, maar meenemen voor de toekomst.

Stellingwerf: Ik zeg ook niet dat je het aan de kant moet zetten. Wij wijzen biotechnologie niet af in de letterlijke zin van het woord, maar waar het gaat om soortgrens overschrijdende activiteiten – dat je erfelijk materiaal gaat uitwisselen van plant naar dier, van dier naar plant enzovoort – daar slaan we op dit moment echt door in de Westerse wereld. Erfelijke structuren die volgens ons een scheppingsgegeven vormen en volgens anderen in miljoenen jaren zo zijn gegroeid, mogen we niet in een paar jaar omsleutelen. Dan zijn we op een onverantwoorde manier bezig. Daarnaast hebben we de risico's absoluut nog niet in beeld. Zeer recent nog weer is in genetisch gemanipuleerde soja een soort-vreemd DNA aangetroffen, dat bij de introductie nog helemaal niet bekend was. Er is absoluut nog te weinig onderzocht. We moeten daar veel voorzichtiger in zijn. We moeten eerst garanderen dat er ggo-vrije (zonder genetisch gemanipuleerde organismen, EvD) voedselketens kunnen blijven bestaan van producent tot consument. Zolang dat niet het geval is, moet je verdere introducties stoppen.

Waalkens: Ik kijk er wat genuanceerder tegenaan. Er zijn risico's, er zijn plussen en minnen. Als je alles op nul zet en modificatie in principe afwijst, heb je ook geen toegang tot de plussen. De kennis die er is moeten we gecontroleerd en onder strikte voorwaarden kunnen gebruiken.

Waar ligt de grens?

Waalkens: Ik vind de grens bereikt, als je een gen van een koudwater-vis in een tomaat gaat inbrengen om zo tomaten in een koud klimaat te kunnen kweken.

Stellingwerf: Het is veel fundamenteeler probleem. Hoe je het ook wendt of keert, je bent bezig met het uitwisselen van genetische informatie, dat eeuwen of millennia lang op dezelfde manier gestructureerd is geweest. Het heeft te maken met identiteiten van levende wezens. Daar ga je nu op inbreken. Dan moet je ontzettend goed weten wat je doet en wat moreel verantwoord is.

De consument

De consument wordt steeds kritischer en eist een 100% veilig product. Hoe ga je daarmee om?

Stellingwerf: De consument is zeer dubbelhartig, schizofreen bijna. Men zegt altijd wel dat men biologisch en/of diervriendelijk geproduceerd voedsel wil, maar in de praktijk van alle dag kiest men toch op basis van de portemonnee. Dat is op zich heel menselijk, maar ik denk dat er een permanente campagne gevoerd moet worden om de consumenten te overtuigen van de noodzaak van selectief koopgedrag. Kwaliteit heeft een meerprijs.

Waalkens: Natuurlijk is het zo dat de consument een verantwoordelijkheid heeft, maar aan de andere kant moet datgene wat de consument koopt gewoon goed zijn. De overheid moet ervoor zorgen dat producten een goedkeuringsstempel krijgen en consument moeten snel aan betrouwbare informatie kunnen komen. Ik pleit er dan ook voor dat we de consument het recht geven op die informatie, zodat hij weet hoe het geproduceerd is. De consument wordt nu af en toe behoorlijk misleid. Kijk nou naar de eieren. Op de etiketten staan de meest fantastische plaatjes met kippetjes in het gras, terwijl het gewoon om legbatterijen gaat.

Stellingwerf: Ik zou de consument toch meer op z'n verantwoordelijkheid willen aanspreken.

Waalkens: Als de betrokken organisaties maatschappelijk gaan ondernemen en heldere informatie geven, dan lopen de consumenten er vanzelf achteraan.

Stellingwerf: Je moet wel de voorwaarden scheppen, zodat het aantrekkelijker wordt die producten te kopen. De suggestie in een CDA-rapport vond ik wel bespreekbaar: een laag BTW-tarief voor duurzame producten en een hoog tarief voor niet-duurzame producten. Wij hebben zelf overigens twee jaar geleden al een motie ingediend voor een nul-tarief.

Waalkens: Dat is absoluut een begaanbaar pad, via het stimuleren van de vraag vanuit het publieke belang. Aan de vraag die dat genereert, zal alleen wel moeten worden voldaan. De aanbodzijde zal ook gestimuleerd moeten worden.

We hebben jarenlang de maatschappelijke kosten van de niet-duurzame producten niet meegenomen in de kostprijs: milieuvervuiling, aantasting van het landschap.

Als de overheid vindt dat dat nu wel moet gebeuren, moet zij er beleidsinstrumenten op gaan zetten.

Stellingwerf: Dit is op zich een wenselijke weg en ik hoop

dat daar na de komende verkiezingen iets uit kan komen. De opbrengsten van het hogere BTW-tarief zullen dan ook echt toebedeeld moeten worden aan die publieke functies waarin de landbouw voorziet. Ik zie Zalm alweer zeggen dat de BTW voor de algemene pot is.

De toekomst

Stellingwerf: Ik denk dat in Nederland onder beleidsmakers en onder het brede publiek het idee leeft dat de landbouw voor veel problemen heeft gezorgd en dat we nu maar vooral op natuurbeheer en biologische landbouw moeten inzetten. We moeten tot diversificatie komen om daarmee het publieke belang van de landbouw in Nederland hoog te houden. We moeten ons inzetten om niet alleen in het weidse Noorden, maar ook in de andere cultuurlandschappen boeren te houden. Daar zullen we ook moeten kijken naar allerlei alternatieve activiteiten voor de boeren zoals landschaps-, natuur- en waterbeheer die op zich even waardevol zijn als bijvoorbeeld de voedselproductie.

Waalkens: Het landbouwbudget moeten we anders verdelen en veel gericht inzetten, afhankelijk van het gebied en soort bedrijf. Daar waar extra drempels zijn, moeten bedrijven ook extra ondersteuning kunnen krijgen en daar waar heel veel drempels zijn, moeten boeren misschien wel een complete inkomensondersteuning krijgen.

Stellingwerf is het daarmee eens, maar hij maakt zich zorgen over wat andere partijen vinden:

De realiteit is natuurlijk wel dat iedereen in Europa met argusogen zit te kijken naar die landbouwpot. Iedereen wil daar graag wat van hebben. Ik denk aan minister Zalm, minister Jorritsma en staatssecretaris Ybema. Zij zouden dat bedrag graag heel erg willen verlagen en in de algemene pot willen stoppen. Dat is een grote zorg voor de toekomst.

Waalkens: Als het publieke belang zo belangrijk is, moeten we daar met elkaar ook geld voor over hebben. Ik ben het dus ook volledig oneens met Zalm, Ybema en Jorritsma.

Wij zullen selectieve keuzes moeten maken en niet die aselectieve groei overal maar willen faciliteren. Dat zal onze inzet zijn in de komende verkiezingscampagne. Interessant is dat het CDA nu net met een rapport is gekomen dat ook deze kant op lijkt te gaan.

In grote lijnen hebben wij ook dezelfde richting als de ChristenUnie, maar we verschillen echt van mening over het sturingselement: 'wie stuurt er en hoe?'

Stellingwerf: Nederland heeft voor de lange termijn keihard een vitale landbouw nodig. Daarom moeten we ons niet overgeven aan een wild en ongelimiteerd liberaal marktdenken, globaal of niet globaal. We moeten daarvoor ook instrumenten in stand houden om die bijzondere positie van de landbouw te beschermen. Dat vergt de komende jaren veel discussie, maar er zijn mogelijkheden.

Inspirator

G. Groen van Prinsterer (1801-1876)

Door dr. R. Kuiper, directeur van de Mr. G. Groen van Prinsterer stichting

Onlangs onthulde borstbeeld van Groen van Prinsterer in het gebouw van de Tweede Kamer

Dit jaar herdenken we de grondlegger van onze politieke richting, mr. G. Groen van Prinsterer. Zijn betekenis voor de christelijke politiek in Nederland is groot. In een tijd waarin het staatkundig en politieke bestel van Nederland onder regie van de liberaal J.R. Thorbecke vorm kreeg, wees Groen het protestants-christelijke volksdeel hierin een eigen weg. Verschillende christelijke politieke partijen zijn die weg na de dood van Groen gevolgd. Christelijke beginselpartijen horen dankzij Groen tot de politieke cultuur van Nederland en leveren daarin een eigen karakteristieke bijdrage.

het licht van deze stemming in en rond 1876 is het verwonderlijk dat Groens politieke betekenis 125 jaar later nog altijd wordt onderkend. In 1976 is Groen met verschillende publicaties herdacht en in 2001 gebeurt dat weer. Velen laten zich nog altijd door hem inspireren.

Er zijn drie elementen die het waard zijn in dit herdenkingsartikel belicht te worden: zijn getuigende persoonlijkheid en voorbeeld, zijn peiling van de moderne seculariserende wereld en zijn bijdrage aan de politieke en parlementaire cultuur.

Getuigenis

Al in zijn eigen tijd bouwde Groen bij geestverwanten de reputatie op als onverschrokken Evangeliebelijder. Na een ernstige ziekte die hem op 31-jarige leeftijd aan de rand van de dood bracht, was hij vastberaden om zijn leven in te zetten voor de 'eer van God'. Daarin werd hij gesterkt door de beweging van het Réveil, die de volle nadruk legde op het onderhouden en uitdragen van een persoonlijk geloof. Groen was er van overtuigd dat dit altijd strijd zou oproepen. De kosten daarvan heeft hij berekend en hij is die strijd aangegaan. Dat deed hij in de kerk, door het op te nemen voor de handhaving van de gereformeerde leer van de kerk en dat deed hij in de politiek, door zijn pleidooi voor een christe-

lijke staat. Op beide fronten had hij te maken met liberale vrijzinnigheid maar ook lauwe geestverwanten die het met hem eens waren zonder te strijden. Groens kernargument was telkens dat in een land dat ooit voor de vrijheid van het Woord vocht, de verkondiging van het volle Evangelie 'normaal' moest zijn. Zijn strijd voor de christelijke school – een school met de Bijbel – stond dan ook in dit teken.

Dat Groen wel streed maar zelden overwon, heeft hem niet van de wijs gebracht. Zijn leven lang bleef hij voor dit ideaal vechten. Aan die strijdende Groen trokken velen zich op die zich de vraag stelden hoe een christen zich heeft op te stellen in een moderne tijd, waarin 'neutraliteit' het nieuwe sleutelwoord leek te zijn. Bij zijn dood had hij inderdaad nog weinig bereikt, maar zijn getuigende optreden is blijven voortleven in de harten van zijn volgelingen, zoals ook de katholieke Schaeppman heeft geconstateerd.

Geloof en ongelooft

Groens aandacht voor het christelijk geloof als krachtbron voor het Nederlandse volk stond niet los van zijn analyse van de moderne samenleving. Die samenleving was bezig zich baan te breken. Groen was, met vele denkers in zijn tijd, diep onder de indruk van de veranderingen die de Franse Revolutie had gebracht.

Groen van Prinsterer heeft een rijk en vruchtbaar leven gehad. Hij was een van de eerste grote historici van Nederland, vooraanstaand leek in de Hervormde Kerk, leider van het Reveil, vormgever van de antirevolutionaire of christelijk-historische richting in het parlement. Toch heerste bij veel Nederlanders in de negentiende eeuw een gevoel van teleurstelling bij het aanschouwen van zijn loopbaan. Bij zijn dood in 1876 was er het gevoel dat hij weinig had bereikt. Hij heette onpraktisch en halsstarrig te zijn, en zijn invloed op de gang van zaken was gering. Bij zijn liberale tegenstanders gold hij als de tragische figuur, wiens ideeën in strijd waren met de geest van de tijd en wiens staatsmanschap een mislukking was geworden. De eerste necrologie die na zijn dood verscheen sprak over 'luchtkastelen' die Groen zou hebben nagejaagd. In

Groen hoorde tot de denkers (als Edmund Burke, Alexis de Tocqueville, Jacob Burckhardt) die dit als een diep ingrijpende breuk in de westerse geschiedenis beschouwden. Er was een nieuwe seculiere orde ontstaan, die bepaald werd door een nieuwe maatschappijvisie en een nieuwe mensvisie. Van God was afscheid genomen, voortaan zocht de mens zijn eigen geluk op aarde en meende dit met eigen middelen te kunnen maken. De revolutie werd een permanent verschijnsel en bediende telkens de ontevreden van alle landen. Nieuwe ideeën en leuzen kwamen op om dit te legitimeren: volkssoevereiniteit, sociaal contract, vrijheid, gelijkheid en broederschap. Groen is niet vervallen in een conservatieve reactie tegen deze ideeën op zichzelf, maar heeft een fundamentele stap gemaakt. Hij 'ontdekte' dat achter deze nieuwe orde het ongelof als dynamische drijfkracht zat. Pas nadat men God had afgezworen (ni Dieu, ni maitre) was er ruimte gekomen voor deze nieuwe ideeën. Volgens Groen was de meest fundamentele tegenstelling die tussen geloof en ongelof. Daarom moest tegenover het ongelof, als dynamiserend grondmotief, het levend geloof worden gesteld. Dat was de achtergrond van zijn belijden, strijden en lijden – zoals hij het zelf noemde – voor de versterking en verbreiding van het christelijk geloof in het volksleven, onder meer door middel van de christelijke school.

Volksvertegenwoordiging en partijvorming

In 1849 kwam Groen voor het eerst in de Tweede Kamer. Hij deed mee aan de eerste verkiezingen die sinds de ingrijpende Grondwetswijziging van 1848 werden gehouden. De Grondwetswijziging was, onder revolutiedreiging vanuit het buitenland, het werk van Thorbecke geweest. De Grondwet van 1848 was 'liberaal' en legde de grondslag voor het 'huis van Thorbecke', dat al meer dan 150 jaar het Nederlandse politieke leven huisvest. De Grondwet van 1848 bracht de parlementaire democratie, recht-

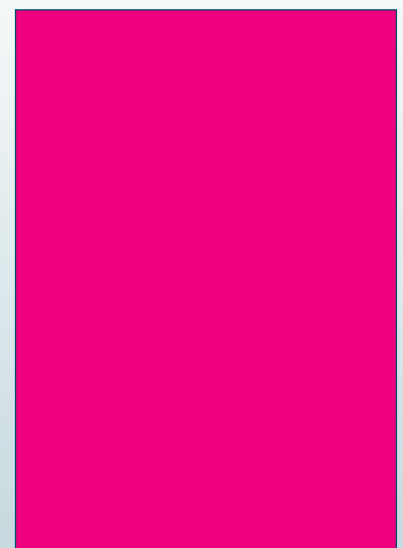
streekse verkiezingen, ministeriele verantwoordelijkheid en de klassieke grondrechten die we sindsdien in Nederland kennen.

Toch was in 1848 de politieke cultuur nog allerminst gevestigd. Deze moest zich op de fundamente van de Grondwet gaan ontwikkelen. Groen van Prinsterer is door zijn markante optreden in de Tweede Kamer van grote invloed geweest op die politieke cultuur. Hij had die invloed niet door het getal van zijn aanhangers, want dat getal bleef altijd beperkt. Zijn invloed dankte hij aan zijn waakzame en soms gedurfd optreden, ondersteund door de gave van het woord.

Groen meende dat in de Tweede Kamer de 'partijen' die onder de bevolking bestonden aan het woord moesten komen. Voor ons is dat minder opmerkelijk dan voor de negentiende eeuwse liberaal of conservatief. Die had namelijk, vanuit de gedachte dat partijen afbreuk deden aan het algemeen belang, een afkeer van partijvorming. Het gematigde midden van de Nederlandse politiek houdt niet van geïnstitutionaliseerde verschillen. Dat was toen zo en dat is nu ook nog zo. Groen zag het anders. Hij nam de verschillende beginselen die onder de bevolking leven als gegeven en vond dat juist zij zich zo helder mogelijk moesten presenteren in het parlement. Zo heeft hij de stoot gegeven tot partijvorming in Nederland.

Groen heeft zich persoonlijk ingezet voor een stevige debatcultuur in de Tweede Kamer. Keer op keer vroeg hij aandacht voor beginselen en probeerde allerlei kwesties ook te herleiden tot beginselen. Hij kon zich ergeren aan de bespreking van allerlei kwesties van secundair belang, wanneer daarin niet de 'hogere belangen' van de samenleving zichtbaar werden gemaakt. Deze houding maakte hem niet altijd geliefd bij medeparlementariërs die in Groen nogal eens een stoorzender zagen die 'buiten de orde' was. Toch konden men niet om hem heen en bleven zijn parlementaire bijdragen - de scherp, ironisch en humoristisch kon-

den zijn – de geesten prikkelen. In een periode waarin het Nederlandse parlement nog zijn rol zocht, heeft Groen het op besliste wijze een richting aangewezen. Het parlement is in zijn ogen de vertegenwoordiging van het volk tegenover de regering. Daar wordt besproken wat er in de boezem van het volk leeft. Daar worden ook de regeringsdaden beoordeeld. Groen had een hekel aan een volgzaam parlement en verweet de liberalen van zijn dagen dat zij het liefst een parlementaire cultuur wensten met geringe oppositionele kracht. Vandaag zien we iets terug van die oude opvatting in de door coalitiebelangen aan banden gelegde Kamer. Groen heeft het zich anders gewenst en zich welbewust als 'oppositie' in de Kamer gepresenteerd. Daarmee is hij een voorbeeld voor christen-politici van vandaag die nog altijd hun bijdrage hebben te leveren binnen het raam van de Nederlandse politieke cultuur. Juist met het oog hierop schreef Isaac da Costa hem in 1854: 'Tot een voorbeeld zult Gij blijven'. De geschiedenis leert dat Da Costa geen ongelijk heeft gehad.

Zeer recent is van de hand van Roel Kuiper een biografie van Groen van Prinsterer verschenen (bij uitgeverij Buijten & Schipperheijn; verkrijgbaar bij de boekhandel).

Elke week komen er op het partijbureau van de ChristenUnie vele verzoeken binnen van leden van gemeenteraden en provinciale staten. Zij vragen om informatie en/of advies. Soms zijn dat sterk persoons- of plaatsgebonden vragen, maar regelmatig wordt er informatie en advies verstrekt waar ook anders bestuurders iets aan zouden kunnen hebben. In deze rubriek worden er één of meer uitgelicht en uitgewerkt.

Waar gaan we voor?

Lokale verkiezingsthema's

Door Corine Dijkstra, adviseur raads- en statenleden

Op maandag 10 september werd het verkiezingsprogramma van de ChristenUnie wereldkundig, nou ja, Nederlandkundig gemaakt. De reacties in de pers waren overwegend positief. Er was waardering voor de radicaliteit op sociaal economisch gebied. De boodschap van de ChristenUnie werd serieus genomen. En waarom niet! Het verkiezingsprogramma komt met een positief verhaal, gekoppeld aan duidelijke actiepunten. 'Durf te kiezen voor normen', luidt het credo met als ondertitel: 'Duidelijk, Eerlijk, Echt, ChristenUnie dus'. Mooie woorden, zonder twijfel. Wervende woorden, zo mag men hopen. Met welke thema's kunnen we in de lokale verkiezingscampagnes op een concreet niveau uitwerking geven aan deze woorden?

Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen-tijd duikt de discussie altijd weer op: in hoeverre laat de kiezer zich leiden door het landelijke imago en het landelijke programma van een partij? Hoe kun je laten zien dat de ChristenUnie plaatselijk actief en relevant is? De gemeentepolitiek is anders dan de landelijke politiek. De gemeentepolitiek raakt mensen op veel gebieden in hun eigen woonomgeving. Dat moet aan de kiezer duidelijk worden gemaakt.

Dat neemt niet weg dat er in het plaatselijk verkiezingsprogramma niet gebruik gemaakt kan worden van de landelijke thema's. Waarom zou de publiciteit van de landelijke campagne ons, als gemeenten, niet ten goede mogen komen?

Vanuit de slogan 'Durf te kiezen voor normen' is men gekomen tot 12 speerpunten voor de christelijke politiek. Verscheidene speerpunten raken direct de gemeentepolitiek. De speerpunt 'Keurmerk voor buis en buurt' bijvoorbeeld is op lokaal niveau goed uit te werken in een thema. De bijbehorende actiepunten zouden kunnen zijn:

- het opzetten van een zogenaamd dienstenknooppunt waar verschillende soorten wijk- en buurtgericht dienstverlening kunnen samengekomen,
- het opzetten van een buurtbeheerbedrijf, waarbij diverse mensen via een

bijzonder arbeidscontract in dienst zijn, en via allerlei werkzaamheden ervaring opdoen in een werkomgeving, zich verantwoordelijk voelen voor de leefomgeving van hun wijk, en zo mogelijk doorstromen naar een reguliere arbeidsplaats.

- Buurten en wijken waar buurtbewoners, in samenwerking met de overheid, actief werken aan verbetering van de leefbaarheid en veiligheid, ontvangen het keurmerk "veilige buurt" en ontvangen extra middelen die kunnen worden gebruikt ter vergroting van de leefbaarheid.
- Reclame uitingen in de stad en de lokale media dienen aan fatsoensnormen te voldoen

Ook andere speerpunten zijn plaatselijk goed uit te werken. Daarnaast is het mogelijk gebruik te maken van de woorden uit de ondertitel van de slogan: *Duidelijk, Eerlijk, Echt*. Wat betekent dat voor onze gemeente? Vereist een eerlijk bestuur niet een gedragscode voor ambtenaren? Is het voor mensen duidelijk welke voorzieningen er in de gemeente zijn ter bestrijding van armoede? Bescherm onze gemeente echt de natuur om ons heen?

In alle thema's is het belangrijk om allereerst te discussiëren over waarden. Als we het eens zijn over na te streven waarden als zorg voor het leven, de bestrijding van

armoede of een veilige woonomgeving, dan kunnen we praten over de normen die uit deze waarden geformuleerd kunnen worden. Op zowel de normen als de achterliggende waarden dient men zich als ChristenUnie onderscheidend te profileren. Een veilige woonomgeving willen alle partijen, de manier om dat gestalte te geven, de normen, kunnen verschillen. Durf te kiezen!

Natuurlijk moet men in de gemeentepolitiek over bijna alles een mening hebben. Een verkiezingsprogramma waarin op alle onderdelen van de gemeentebegroting wordt ingegaan is daarom onontbeerlijk. Vanuit het bureau ontving u een model programma, dat u plaatselijk kunt inkleuren. Echter, het is ook bekend dat verkiezingsprogramma's op zich maar een klein deel van het imago van een partij bepalen. Daarom is het nodig om thema's te kiezen die de ideologie van een partij onderstrepen. Kiezers kunnen zo met geringe inspanning een beeld krijgen van de posities van partijen ten aanzien van afzonderlijke issues.

Tijdens de startdag is er een workshop geweest over lokale verkiezingsthema's. Wij hebben een aantal criteria aangereikt die bij het kiezen voor een lokaal thema van belang is.

Deze zogenaamde checklist is te vinden op het internet: www.christenunie.nl, onder het kopje 'verkiezingen'.

Mond- en Klauwzeer

Door Ben van der Linde, fractievoorzitter ChristenUnie-SGP gemeente Heerde

Het is al weer de nodige maanden geleden dat we voor het eerst werden opgeschrikt door het MKZ- spook. Mond- en klauwzeer, wie van de ouderen onder ons kende het niet, maar veel van de jongeren hadden er nog nooit van gehoord en wisten zeker niet wat het inhield.

Als gemeenteraadslid van de ChristenUnie binnen de gemeente Heerde, inderdaad gelegen binnen de driehoek, werd ik in alle hevigheid geconfronteerd met de gevolgen van MKZ.

De eerste weken was er raadsbreed overleg met het College van B en W. We hadden veel vragen en veel zorgen. Zeker als je er, zoals ons gezin, midden tussen woont, raak je zeer betrokken bij de gevolgen van MKZ.

Indruk maakte het verhaal van de broeder die op de boerderij groot geworden was. Wanneer er MKZ door zijn vader werd waargenomen, ging hij met een bosje stro

langs de snuit van het besmette dier en vervolgens langs de overige dieren die op stal stonden. Na een paar weken was het over ...

Een vervoersverbod werd afgekondigd. Overvolle hokken en stallen waren het gevolg. Ook een vervoersverbod voor bijvoorbeeld melk viel onder de regeling. De boeren waren best van goede wil. Ze maakten een noodopslag of lieten het dan maar in de mestkelder stromen. Maar ook dat raakt vol. En dan? Afspraak op afspraak werd niet nagekomen als het ging om het ophalen van de melk ...

Het tegenstrijdige ervan dringt tot je door, als je samen met je vrouw boodschappen gaat doen en merkt dat de schappen met zuivelproducten echt leeg zijn. De producenten lozen de melk en de consumenten gaan hamstereën. Op de scholen kwamen er lege plekken, want de kinderen uit boeregezinnen mochten het erf niet af. Ook niet bij hobbyboeren. In het begin misschien leuk, maar dat veranderde al snel. Ook in de kerk lege plaatsen. Hele gezinnen die weken achtereen niet weg konden. Zelfs het zwembad ging dicht.

Alle boeren lijden, of ze nu zieke of gezonde dieren hebben. Alles viel ten prooi aan de verslindende destructie. Besmet en onbesmet werd geofferd aan de moloch van

ons economische systeem. Het maakte niet uit of het de lievelingsgeit van een kind was of Geesje 2, de koe die genoemd was naar de moeder van de boer.

En als je dan met bekenden in het Westen van het land belde of voor je werk elders in het land was, ver van de bekende driehoek, dan was er onwetendheid of onbegrip. "Ja, nu je het zegt, ik heb dat in de krant gelezen."

Al snel kwamen er boeren in financiële problemen. In het begin was er een redelijk begripvolle overheid. Toen het echter op betalen aankwam, liepen er veel dingen fout. Voor mij onbegrijpelijk. Natuurlijk moest er onder hoge druk gewerkt worden, maar toch. Veel moesten de boeren regelen met eigen geld. Hoe de afhandeling van de strafkortingen zal zijn, moeten we nog afwachten.

Er loopt nu weer vee in de wei. Ook aan de overkant van ons huis. Wat een heerlijkheid en wat hebben we het gemist. Maar toch blijven er grote zorgen, als ik alleen al denk aan het vrije verkeer van mensen in Europa. Er is vrij vakantieverkeer naar Engeland. Op dit moment zijn er nog dagelijks meldingen van nieuwe MKZ-gevallen in het Verenigd Koninkrijk.

Tijdens het UnieCongres in maart stemde ook ik graag voor de resoluties van de ChristenUnie. Stoppen met de massavernietiging van dieren die (nog) geen verschijnselen van MKZ vertonen. Vaccineren dus en de dieren laten leven.

Het is goed dat wij als christelijke partij, als eerste, aangaven dat ethische motieven dienen te prevaleren boven de economische en technische motieven in Europa. Als dat beleid gaat worden in Europa, is er ondanks alles toch nog winst geboekt, en laten we dan hopen en vooral bidden dat er geen nieuwe uitbraken in ons land komen.

Vernieuwing van de lokale democratie?

Interactieve beleidsvorming II

Door Erik van Dijk, onderzoeker lokale overheden

De Bilt, Enschede, Hellevoetsluis, Leerdam en Zeewolde. In drie van deze vijf plaatsen zit de ChristenUnie in de gemeenteraad, maar daar gaat het in dit artikel niet om. De genoemde vijf gemeenten waren in de afgelopen jaren proeftuinen van de lokale democratie. Zij waren dat in het kader van het onderzoeksprogramma Vernieuwing van de Lokale Democratie van vijf universiteiten samen met het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP). In een aantal gemeenten is onder leiding van het IPP geëxperimenteerd met interactieve beleidsvorming. De genoemde vijf gemeenten zijn uitgebreid onderzocht en de conclusies van dat onderzoek verschenen deze zomer in het boek Lokale interactieve beleidsvorming.¹ Die conclusies wijzen niet echt op een grote vernieuwing van de lokale democratie.

Laten we allereerst nog weer even duidelijk voor ogen krijgen wat interactieve beleidsvorming (i.b.) is. Hoewel de naam het wel suggereert, gaat i.b. niet primair over internet en andere nieuwe media, maar over interactie tussen overheid en burgers, organisaties of bedrijven. In het eerste artikel over interactieve beleidsvorming² hanterden we de volgende definitie: 'Een wijze van beleid voeren waarbij een overheid in een zo vroeg mogelijk stadium burgers, maatschappelijke organisaties, bedrijven en/of andere overheden bij het beleid betreft om in open wisselwerking en/of samenwerking met hen tot de voorbereiding, bepaling, de uitvoering en/of de evaluatie van beleid te komen.'³

Het IPP gebruikt in het bovengenoemde boek een andere en wat mij betreft minder goede definitie: 'Het vroegtijdig betrekken van burgers en andere belanghebbenden bij de vorming van beleid, waarbij in openheid en op basis van gelijkwaardigheid en onderling debat problemen in kaart worden gebracht en oplossingen worden verkend die van invloed zijn op het uiteindelijke politieke besluit.'⁴

Beide definities maken duidelijk dat interactieve beleidsvorming (i.b.) vooral inhoudt, dat belanghebbenden bij een bepaald beleidsonderwerp daar al in een veel vroeger stadium en veel intensiever dan voorheen bij betrokken worden en dat zij een belangrijke invloed krijgen in de totstandkoming van dat besluit.

Het onderzoek in de proeftuinen

Hoewel al sinds het begin van de jaren negentig in steeds meer gemeenten gewerkt wordt met i.b., is er nog heel weinig empirisch vergelijkend onderzoek gedaan naar dit fenomeen. Er zijn in de loop van de jaren heel veel theoretische verhandelingen geschreven en allerlei casussen beschreven, maar het ontbrak aan betrouwbare gegevens voor goed vergelijkend weten-

schappelijk onderzoek. Het boek *Lokale interactieve beleidsvorming* maakt een begin met het opvullen van deze kennisleemte. Hoe interessant de beschrijving van de vijf proeftuinen ook is en hoe nuttig de lessen ook zijn die daaruit getrokken worden, de uiteindelijke conclusies van het onderzoek zijn behoorlijk negatief. In het boek spreken ze eufemistisch van 'niet onverdeeld gunstig'.

Hier volgen - verdeeld over vier thematische perspectieven - de conclusies die op basis van het onderzoek konden worden getrokken:

1. Participatie en representativiteit.

Interactieve beleidsvorming leidt 'zeker niet per definitie tot een bredere en representatievere politieke deelname van burgers en belangengroepen dan andere (politieke) participatievormen.' (p.219). Ook hier zijn het de bekende belangengroepen en politieke dieren die meedoen, een 'niet-representatieve interactie-elite (als opvolger van de participatie-elite)' (p.231)

2. De werking van de instituties (zowel de constitutionele regels, procedures en organisatievormen als de actoren: raadsleden, dagelijks bestuurders en ambtenaren)

'Nieuwe instituties van interactieve processen zijn eerder aanvullingen dan vervangingen van bestaande instituties in een gemeente.' (p.221) De bestaande procedures van gemeenten en bestaande rollen van ambtenaren en politici blijven overheersen.

3. Het besluitvormings- of beleidsvormingsproces.

Interactieve beleidsvorming heeft aanzienlijke consequenties voor de bestaande besluitvormings- of beleidsvormingsprocessen, 'alleen al door de grote investeringen in tijd en inspanning die interactieve beleidsproces-

sen blijken te vergen.' (p.224). Daarbij kan de vraag gesteld worden of de uitkomsten zo'n investering rechtvaardigen.

4. De kwaliteit van het beleid (de inhoud, de uitkomsten van het interactieve proces).

Zowel de bijdragen van burgers als de uitkomsten van het interactieve proces als geheel waren weinig vernieuwend, creatief of verrassend 'en de bijdragen van deelnemers kennen vaak slechts een bescheiden doorwerking in de uiteindelijke beslissingen' (p.231). Interactieve processen brengen meer op 'voor het inzichtelijk maken van het beleidsprobleem en tot op zekere hoogte verwerven van draagvlak, dan voor het totstandkomen van innovatieve resultaten.' (p.226).

De auteurs van *Lokale interactieve beleidsvorming* wijzen er op de laatste bladzijde nog wel even op dat er ook best succesverhalen te vertellen zijn over dergelijke besluitvormingsprocessen, maar - zo vervolgen ze - 'wat in dit boek vooral wordt aangetoond, is dat ook mislukking dichtbij ligt, dat interactieve processen complex zijn, veel inspanning van de participanten en een goede opzet en uitvoering van de procesbegeleider vergen. En dat, ten slotte, nog veel verbeteringen mogelijk zijn.' (p.232).

Op deze conclusies zullen sommigen - waaronder de mensen van het IPP zelf, vermoed ik - teleurgesteld reageren. Mensen die om praktische of principiële redenen tegen i.b. waren, zullen hierbij een 'zie-je-wel'-gevoel hebben.

De inspraak voorbij?

Hoewel sommige auteurs⁵ menen te signaleren dat i.b. haar krediet aan het verliezen is en het hierboven staan-

de onderzoek niet echt veelbelovende conclusies trekt, ben ik met de auteurs van *Lokale interactieve beleidsvorming* van mening dat het onwaarschijnlijk is dat dit fenomeen weer zal verdwijnen uit bestuurlijk Nederland. Het is zo langzamerhand iets geworden 'wat een modern en democratisch gezind lokaal bestuur 'hoort' te doen.' (p.232) Alleen al daarom is het goed om onze mening over i.b. verder te vormen. Maar er is meer. De auteurs sluiten namelijk af met de constatering: 'Niettemin blijft het risico bestaan dat het fenomeen terugvalt tot een tegen heug en meug uitgevoerde bestuurlijke verplichting en een schaamlap tegenover de burgerij, zoals de inspraak op dit moment wordt gezien.' Volgens hen kon dit onderzoek geen antwoord geven op de vraag of i.b. 'de inspraak voorbij'⁶ is of juist 'de inspraak achterna' zal gaan.

Het IPP heeft als doel de politieke en maatschappelijke participatie in Nederland te bevorderen. Lex Veldboer begon zijn boekje *De inspraak voorbij* met de constatering: 'Nederland lijkt een beetje inspraakmoe. Lokale bestuurders en politiek geïnteresseerde burgers lopen nauwelijks meer warm voor inspraakbijeenkomsten. De planvorming is al zover op gaan dat inspraak vaak niet meer is dan mosterd na de maaltijd.' (p.6). Lex Veldboer stelt even verderop zelfs: 'Inspraak is een vorm van bestuurlijk handelen die hoort bij de cultuur van de jaren zeventig, maar niet meer past in de zakelijke, geïndividualiseerde cultuur van de jaren negentig. Burgers willen vanaf het begin serieus worden genomen en niet op het einde van de rit een uitnodiging voor een bijeenkomst in een zaaltje ontvangen.' (p.15). Als inspraak inderdaad niet meer is dan dat, dan moet het heel frustrerend zijn voor ambtenaren en politici, voor de insprekers (burgers en organisaties), maar ook voor een instituut als het IPP met een participatie-bevor-

derende doelstelling. Die frustratie van het IPP was nog duidelijker merkbaar in het boek *Spanning in interactie*.⁷ Daarin beschrijven de auteurs de ontwikkelingen in de jaren tachtig en begin jaren negentig: 'De eerste vloedgolf van directe democratie, de inspraak, verzandde in een loos ritueel en werd in toenemende mate lastig en tijdrovend gevonden door bestuurders, en teleurstellende door burgers.' (p.19). Hier zit de frustratie achter van mensen die inspraak zagen als een eerste stap naar meer directe democratie. We moeten alert zijn als i.b. door diezelfde mensen wordt aangegrepen als een nieuw en krachtiger breekijzer om nu wel meer directe democratie te verwezenlijken. Zeker als de directeur van het IPP openlijk zegt, dat "niet het primaat van de politiek maar het primaat van de deliberatieve democratie" voorop dient te staan.⁸

Het is overigens zeer de vraag of inspraak een vorm van directe democratie is. Het is ook de vraag wat de oorzaken zijn van de verwording van de inspraak. Als we dat niet weten is de kans groot dat i.b. de inspraak achterna gaat. Laten de ChristenUnie-bestuurders beginnen met de inspraak te revitaliseren en uit te breiden.

Participatie

In de literatuur wordt algemeen uitgegaan van vijf gradaties van participatie.⁹

1. Informeren. Politiek en bestuur doen het hele besluitvormingsproces en lichten de burgers alleen maar in over vorderingen en eindconclusies.
2. Raadplegen. Betrokkenen kunnen gesprekspartner zijn en bouwstenen aandragen voor het beleid, maar de politiek verbindt zich daar niet aan.
3. Adviseren. Betrokkenen kunnen zowel problemen als oplossingen aandragen. Die oplossingen spelen een volwaardige rol in de beleidsontwikkeling. De politiek kan bij de uiteindelijke besluitvorming alleen nog met hele goede argumenten afwijken van de gezamenlijk ontwikkelde ideeën.
4. Coproduceren. Politiek, bestuur en betrokkenen komen gezamenlijk een probleemagenda overeen, waarna ook weer gezamenlijk naar oplossingen wordt gezocht. De politiek verbindt zich aan deze oplossingen in de uiteindelijke besluitvorming.
5. Meebeslissen. De betrokkenen formuleren het beleid. De politiek neemt de resultaten over, na toetsing aan vooraf gestelde randvoorwaarden.

Meebeslissen is directe democratie *pur sang*.

Coproductie is dat eigenlijk ook, omdat daar politiek, bestuur en betrokkenen gezamenlijk het beleid vormen en de politiek zich aan die uitkomsten verbindt zonder in een eigen eindafweging nog een andere conclusie te kunnen en mogen trekken.

Interactieve beleidsvorming beweegt zich volgens het IPP op het vlak van coproduceren en meebeslissen, van directe democratie dus. Andere auteurs zoals Pröpfer

zien dat breder. Ook raadplegen en adviseren horen er bij. Ik ben het daar mee eens.

Inspraak beweegt zich vooral op het vlak van raadplegen en in mindere mate op dat van adviseren. Inspraak is helaas vaak verworden tot een ritueel, waardoor het nauwelijks het niveau van informeren ontstijgt. Daar ligt zoals we zagen een heel groot probleem. Dat kan onderzocht worden door in een veel vroeger stadium de betrokkenen erbij te betrekken en hen er gedurende het proces bij te houden. Dat is mijns inziens de essentie van i.b. en daarom is i.b. ook beter dan inspraak.

Het hangt verder van het soort beleidsterrein af of i.b. zich - wat de ChristenUnie betreft - ook nog kan begeven richting coproduceren. Bij de inrichting van bijvoorbeeld een parkje, speeltuin of 'hangplek' mag de overheid ver gaan in het geven van invloed aan betrokkenen. De ChristenUnie houdt echter vast aan de uiteindelijke besluitvorming door de politiek, lees: de volkvertegenwoordiging! De cruciale vraag bij i.b. is namelijk of de eindbeslissers (nu nog de gemeenteraad, straks na de invoering van de dualiseringsvoorstellen vooral het college) hun handen nog voldoende vrij om een eindafweging te maken?

Na de dualisering van het gemeentebestuur ligt het bestuur in handen van het college, maar de politieke eindverantwoordelijkheid blijft bij de gemeenteraad. Voor die gemeenteraad wordt het straks veel belangrijker dat ze vooraf duidelijke randvoorwaarden stellen en dat ze tijdens en na het i.b.-proces het bestuur goed controleren. Voor dat laatste moeten ze goed inzicht hebben in de afwegingen die gemaakt zijn tijdens het proces. Het college moet beoordeeld kunnen worden op criteria die de raad vooraf voor een interactief beleidsvormingsproces heeft vastgesteld.¹⁰

Democratie

Uit het voorafgaande blijkt maar weer dat het IPP en vele anderen directe democratie en invloed op één hoop gooien. Zo noemen zij i.b. aan de ene kant 'een nieuwe poging om een vorm van 'directe democratie' aan de bestaande 'indirecte democratie' toe te voegen', terwijl ze het een paar zinnen later 'een volgende, verdergaande poging om burgers invloed te geven' noemen. In de hoofden van de IPP-ers is volksinvloed misschien hetzelfde als directe democratie, maar voor de ChristenUnie ligt daar een heel wezenlijk verschil.

In een directe democratie beslissen burgers zelf over concrete beleidsvoorstellen, in een indirecte democratie wordt die beslissingsmacht gedelegeerd aan volksvertegenwoordigers.

Zowel de RPF als het GPV hebben altijd een zeer principiële onderscheid gemaakt tussen directe en indirecte democratie en - parallel daaraan - tussen volkssoevereiniteit en volksinvloed. Het christelijk-politieke uitgangspunt van de soevereiniteit van God als bron voor het overheidsgezag, betekent een afwijzing van de volkssoe-

vereiniteit. 'Ook de overheid kan geen twee heren dienen: zij staat in dienst van God en dus niet van het volk. (...) Ook in een democratie is de hoogste norm voor de overheid niet gelegen in de meerderheidswil.'¹¹ De overheid staat niet in dienst van het volk, maar is wel door God aangesteld om het volk te dienen. De afwijzing van de volksovereiniteit betekent dan ook geenszins een afwijzing van volksinvloed.¹² 'Voor de legitimiteit van het overheidsoptreden is niet doorslaggevend of de burgers voldoende inbreng hebben gehad, noch of zij het met wetgeving en beleid in alle opzichten eens zijn. Bepalend is de vraag of de regels van de representatieve democratie in acht zijn genomen. Bij het bevorderen van de betrokkenheid van burgers gaat het daarom niet om het versterken van de legitimiteit van het overheidsoptreden, maar om mogelijkheden voor de burgers om hun eigen ambt in de staatsgemeenschap daadwerkelijk te vervullen (verantwoordelijk burgerschap)!'¹³

Een christelijk burgerschapsconcept verschilt fundamenteel van andere burgerschapsopvattingen. 'Terwijl liberalen, sociaal-democraten, communitaristen en neo-republikeinen bij de invulling van het burgerschap de overheid hoogstens opvatten als een door het volk afgevaardigde instantie, beschouwen christelijke burgerschapsdenkers de overheid als een door God gegeven ambt.'¹⁴ De overheid is geen 'u-vraagt-wij-draaien'-instantie. De overheid heeft een eigen verantwoordelijkheid en de burger ook.

Goed bestuur, dichtbij de burger

In het discussie-traject dat de ChristenUnie in de afgelopen anderhalf jaar heeft gehouden¹⁵, was *Goed bestuur, dichtbij de burger* een belangrijk thema. Van het eerste 'Groen document' via een 'Blauw' en een 'Wit document' is het thema terechtgekomen in het eerste hoofdstuk van het Concept Verkiezingsprogramma. In dat hoofdstuk heet paragraaf 1 'Goed bestuur' en paragraaf 3 'Dichtbij de burger'.

'Goed bestuur' betekent voor de ChristenUnie een rechtvaardige, geloofwaardige, integere overheid, die bereid is verantwoording af te leggen van haar handelen. 'Een overheid tenslotte, die zich bewust is van de begrenzungen van de eigen taak en bevoegdheden. Die de burgerlijke vrijheden respecteert, en ruimte laat aan de maatschappelijke verbanden om op hun manier tot ontplooiing te komen.'¹⁶ Het verkiezingsprogramma constateert een kloof tussen burger en overheid. 'Het maatschappelijk draagvlak voor de politieke besluitvorming staat op het spel.'¹⁷ De remedie is niet zozeer allerlei staatsrechtelijke vernieuwingen. 'Er is een cultuurverandering binnen het overheidsapparaat nodig (...) Daadkracht, besluitvaardigheid en visie zijn daartoe nodig, maar vooral een overheid die werkt vanuit vaste ankerpunten. Een overheid die niet slechts de ontwikkelingen in de samenleving en de alsmaar veranderende publieke opinie volgt, maar die zelf op grond van vaste normen duidelijke keuzes maakt.'

'Dichtbij de burger' betekent volgens het verkiezingsprogramma 'toegankelijkheid, herkenbaarheid, zichtbaarheid en een gezamenlijk gevoel van verantwoordelijkheid voor het algemeen belang.'¹⁸ Die medeverantwoordelijkheid moet gestimuleerd worden. Politieke besluitvorming moet niet over de hoofden van de mensen heen gaan, maar dichtbij de burger plaats vinden. Daarvoor 'is een open verhouding gewenst tussen volksvertegenwoordigers, bestuurders en ambtenaren aan de ene kant, en burgers en maatschappelijke organisaties aan de andere kant.'

Bovenstaand thema is voor de ChristenUnie de kern van onze visie op de vernieuwing van de lokale democratie. Als bestuurders van de ChristenUnie die openheid kunnen opbrengen, als zij burgers en hun organisaties weten te betrekken bij de beleidsvorming en dus zaken als inspraak serieus nemen, maar ook sterk durven staan in het maken van een eigen eindafweging, en als gemeenteraadsleden (en ook Staten- en Kamerleden) werkelijk volksvertegenwoordiger zijn, dan zijn speciale, groots opgetuigde interactieve processen misschien helemaal niet meer nodig ...

- 1 Edelenbos, J. en R. Monnikhof (red.), *Lokale interactieve beleidsvorming. Een vergelijkend onderzoek naar de consequenties van interactieve beleidsvorming voor het functioneren van de lokale democratie*, Lemma, Utrecht 2001, 264 p.
- 2 In DenkWijzer, jaargang 1, nr.2 (juni 2001), p. 22.
- 3 Pröpfer, I., *Interactieve beleidsvoering*. De binnenkant van het proces, VNG / Partners+Pröpfer, Amsterdam 1999, p.17.
- 4 Edelenbos en Monnikhof, 2001, p.10.
- 5 Bijvoorbeeld De Jong, W.M. en J. Weggeman in: *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening*, 5 (1999), p.25-29.
- 6 Hiermee refereren ze aan het boekje van Lex Veldboer, waarmee voor het IPP de inzet op interactieve beleidsvorming is begonnen: *De inspraak voorbij. Ervaringen van burgers en lokale bestuurders met nieuwe vormen van overleg*, IPP, Amsterdam 1996, 149 p.
- 7 Edelenbos, J. en René Monnikhof (red.), *Spanning in interactie. Een analyse van interactief beleid in lokale democratie*, Instituut voor Publiek en Politiek (IPP), Amsterdam, 1998.
- 8 Eisse Kalk, directeur van het IPP, in *Binnenlands Bestuur*, 31-08-2001, p. 10.
- 9 Zie *Participatieladder*, bijlage 2 in *Lokale interactieve beleidsvorming*, p. 243-244.
- 10 Misschien is het verstandig om die criteria nog in deze raadsperiode vast te stellen ... Binnenkort verschijnt er een handreiking van de VNG over de rol van de raad bij interactieve beleidsvorming. Te bestellen via 070-3738888 of te downloaden via <http://www.vernieuwingsimpuls.nl>. Zie ook de internet-site van het IPP: <http://www.publiek-politiek.nl/iab>
- 11 Rouvoet, A., *Reformatorische staatsvisie. De RPF en het ambt van de overheid*, Marnix van St. Aldegonde Stichting (wetenschappelijk studiecentrum van de RPF), Nunspeet 1992, p. 83.
- 12 Zie bijvoorbeeld ook: Haasdijk, Th. en A.H. Poelman, Sleutelen aan het staatsbestel, Groen van Prinsterer Stichting (wetenschappelijk bureau van het GPV), Amersfoort/Barneveld 1994, p.13-14.
- 13 Maris, R. en J. W. Dollekamp, *Verantwoordelijk bestuur. De (re)organisatie van het binnenlands bestuur in reformatorisch-politiek perspectief*, Marnix van St. Aldegonde Stichting, Nunspeet 1995, p. 48.
- 14 Janssens, R., *De burger in beeld. Een christelijke visie op overheid, individu en samenleving*, Groen van Prinsterer Stichting, Amersfoort/Barneveld 1999, p. 62-63.
- 15 Ook een aardig voorbeeld van interactieve beleidsvorming...
- 16 *Durf te kiezen voor normen*. Concept verkiezingsprogramma van de ChristenUnie, p. 15.
- 17 Idem, p. 16.
- 18 Idem, p. 19.

God geeft om dieren

Door ds. H.J. Siegers, Gereformeerd predikant te Ommen.

Een jaar of tien geleden werd besloten tot het niet meer inenten van vee tegen mond- en klauwzeer (MKZ), omdat landen als Japan en de VS geen ingeënt vlees willen. Toentertijd is berekend dat er één keer in de zoveel tijd MKZ kan uitbreken, maar dat de kosten van zo'n uitbraak niet zouden opwegen tegen de winsten in de export. Het recente massale doden van de dieren vond dus plaats ter wille van de markt. Een dergelijk beleid komt tot stand als alleen wordt gedacht in termen van rendement en marktwerking. In deze wijze van denken is nauwelijks plaats voor ethiek.

Moreel handelen - ethiek - is menselijk handelen, want de mens kan keuzes maken en verantwoording afleggen, dieren niet.

Als we de normen voor deze ethiek uit de Schrift willen halen beginnen we natuurlijk op de eerste bladzijde van de Bijbel. Daar gaat het over de schepping. In Genesis 1 en 2 gaat het niet meteen over de mens. De Auteur neemt alle tijd om ook aandacht te geven aan die anderen schepselen. De medeschepselen van de mens worden niet gedegradeerd tot meubilair voor de woning waar alleen de mens in woont. Ze worden met name genoemd: vissen, vogels, vee, kruipende dieren en wilde dieren.

Over deze dieren wordt het andere schepsel - de mens - regeerbevoegdheid gegeven. 'Heers over hen', Gen. 1: 26,27. Maar dit heersen is niet bedoeld in een kader van alleen zorgdragen voor de economische belangen van de mens. Het woord dat hier staat kan zelfs duiden op 'als een herder voor de dieren zorgen'.¹ Het heersen, gecombineerd met 'vervullen van de aarde' en 'onderwerpen' (beheren), heeft dan ook in zich dat de mens goede zorg voor de dieren moet dragen en ook dat hij ze voor eigen gebruik (consumptie, Gen. 9: 3, kleding, Gen. 3: 21) mag aanwenden.

We noemen de mens, op zijn plaats onder God, vaak rentmeester. Daar zit in dat hij verantwoording moet afleggen van zijn beleid met de schepping en dat de resultaten van zijn werk bestemd zijn voor de Eigenaar: God. De plaats die God aan de mens gaf houdt in dat de mens ook zijn rentmeesterschap moet betonen over de dieren. De dieren blijven wel Gods eigendom en hun kwaliteit wordt niet gemeten naar het nut voor de mens, maar naar wat God met hen wil. Zo mag de mens gebruik maken van dieren. Dan zijn niet de kwaliteiten van de dieren beslissend, 'maar hun door God aangewezen plaats en taak'.² De mens is beeld van God is en het

dier niet. Beeld houdt in dat hij God moet representeren, en dat moet hij ook t.o.v. de dieren. De mens moet zo omgaan met de schepping dat Gods werk zichtbaar wordt.

God gebiedt ook dat de dieren moeten delen in de rust van de sabbat, omdat zij een plaats hadden in het arbeidsproces (rund, ezel en vee worden genoemd in het vierde gebod (Deut. 5: 14, vergelijk Ex. 23: 12). Ze zijn 'medewerkers' van de mens bij de bedrijfsvoering (boer, transport, vlees- en zuivelvoorziening). De mens, die verantwoordelijk is voor zijn dieren, moet er op toezien dat ze die rust krijgen, op adem kunnen komen. Deze barmhartigheid van de Here komt ook naar voren als het gaat om het sabbatsjaar: de dieren mogen rusten en eten van de opbrengst van het veld (Ex. 23: 11). Dit dient allemaal als inhoud van de bekende tekst die iedere (christen)boer als uitgangspunt voor zijn bedrijfsvoering zou moeten hebben: *De rechtvaardige weet wat toekomst aan zijn vee* (Spr. 12: 10). Hij weet wat goed voor ze is. Omgaan met het vee naar Gods bedoeling.

Ik denk dat het tijd is om te gaan praten over een ander beleid op punt van het vee. We moeten ook nadenken over de vraag of de intensive veeteelt zo kan blijven als het is en of de bio-industrie nog ethisch verantwoord is. Als de ChristenUnie haar Kernprogram (punt 9.5) hooghoudt, mogen we verwachten dat ze zelfs het voortouw neemt: "In de landbouw en visserij behoort aandacht te zijn voor erkenning van het dier als schepsel van God met eigen waarde. Dat houdt onder meer in dat het dier niet louter als biologisch materiaal of slechts als productiefactor mag worden gezien of gebruikt".

¹ Ohmann maakt hierop opmerkzaam in H.M. Ohmann, *Mens en dier in het licht van de Bijbel, in Hart voor je dieren*, pag. 16, Zwolle 1998 (uitgaven GMV).

² J. Douma, *Milieu en manipulatie*, pag. 73, Kampen 1989.

Gedragcode voor politici

Door Jan Westert, algemeen secretaris van het christelijk vakverbond GMV

Het gaat niet goed met het gezag van de overheid, maar als ik me niet vergis, krijgt het herwinnen van gezag de komende tijd meer aandacht. En terecht.

Laten we dicht bij het thema van dit nummer blijven: bij boeren in de achterban van het GMV krijg je de handen niet meer op elkaar voor minister Brinkhorst van Landbouw. Dan gaat het niet eens primair over de maatregelen die hij neemt en die soms indruisen tegen het persoonlijk belang van een boer. De minister heeft zijn persoonlijk gezag verloren met een bejegening van boeren vol onbegrip en arrogantie. Bestuurder Brinkhorst wil respect voor de overheid, maar in no time heeft hij de kloof tussen overheid en de (boeren)samenleving vrijwel onoverbrugbaar gemaakt. Ik weet van boeren die tijdens de MKZ-crisis grote moeite hadden met overheidsmaatregelen, maar die zichzelf en elkaar gelijktijdig voorhielden de overheid en zijn ambtenaren in woord en gedrag met respect te blijven behandelen. Na het provocerende interview (in het blad Opzij) hield het op. Overheidsbestuurders die hun persoonlijk gezag zo verliezen, tasten ook het gezag van de overheid aan. Helaas zijn er te veel voorbeelden.

Het herwinnen van gezag voor het ambt van de overheid begint met het verwerven van persoonlijk gezag van bestuurders en politici. Meer dan ooit is het gezag van de overheid gekoppeld aan het persoonlijk gezag van hen die de overheid vertegenwoordigen. Volksvertegenwoordigers stralen in gedrag en overtuiging het gezag van de overheid uit.

Een voorbeeldige overheid laat zien dat zij geeft om de samenleving en de burgers. Gezag is dienstbaar aan de samenleving. Dat is soms wat anders dan gaan voor eigen carrière of partijpolitieke profilering. Politieke egotripperij, of in termen van de PvdA 'hufferigheid', holt het ambt van de overheid uit.

Ik hoop, dat de ChristenUnie juist zulke gezagsaantasting aan de kaak stelt. Zorgen voor het herwinnen van goed overheidsgezag is een stevige opgave voor de politiek van morgen. Ik twijfel er

niet aan, dat daadkrachtig, betrouwbaar en integer termen zijn, die in het verkiezingsprogramma zullen doorklinken als het gaat om de overheid. De herwaardering van het overheidsambt vraagt om een reactie vanuit de christelijke politiek. De ChristenUnie zal dat debat niet alleen hoeven te voeren. Ook Melkert heeft goed begrepen waar het de komende tijd in de relatie tot de burger om gaat. Hij bepleit een nieuwe dienstbare overheid, die anders en beter gaat werken en dichtbij de mensen staat.

Met een pleidooi in een verkiezingsprogramma kom je er niet. Volksvertegenwoordigers moeten het voorbeeld zelf leveren. In hun persoonlijk optreden moeten zij gezag verwerven en uitstralen. Ik denk dat politici op dat punt nog veel kunnen leren uit bedrijven en van andere beroepsgroepen. Bedrijven hanteren bedrijfscodes. Beroepsgroepen als accountants, advocaten, organisatieadviseurs hebben soms strenge gedragscodes. Een politieke partij behoort voor zijn eigen vertegenwoordigers een gedragscode te ontwikkelen, waarop vertegenwoordigers van die partij elkaar aanspreken en door burgers aangesproken kunnen worden. Maak het optreden van je vertegenwoordigers toetsbaar. Vertaal de hoge opvattingen over het overheidsambt in herkenbare waarden. Dat is een bijdrage aan gezagsherstel van de overheid. Wat houdt politiek servant leadership in de praktijk in? Wat betekent vertrouwen in een politicus, die optreedt namens zijn partij? Wat betekent duidelijkheid en helderheid in het optreden van de volksvertegenwoordiger? Wat is communicatie echt voor een politicus? Als je zegt betrokken partij te zijn, hoe functioneert het begrip betrokkenheid dan in de praktijk? En hoe vertaal je respect in het optreden? Een politieke partij die pleit voor gezag van de overheid, begint bij zichzelf. Een gedrags- of beroepscode, waar je vertegenwoordigers op aangesproken kunnen worden zal daarbij helpen. Laat de ChristenUnie maar het voortouw nemen.

Volksvertegenwoordigers moeten het voorbeeld zelf leveren. In hun persoonlijk optreden moeten zij gezag verwerven en uitstralen.

Het rapport Donner: *de solidariteit in het geding*

Door dr. P.S. Fluit, advocaat bij Stadhouders Advocaten te Utrecht

De adviescommissie Arbeidsongeschiktheid, de commissie Donner, heeft op 30 mei 2001 haar rapport Werk maken van arbeidsongeschiktheid aangeboden aan de Staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

Direct is over het rapport advies aangevraagd aan de Sociaal-Economische Raad met het verzoek, zo mogelijk, in oktober te adviseren.

Het naderen van één miljoen arbeidsongeschikten vormde de aanleiding voor het instellen van de commissie. Rigoureuze maatregelen worden nodig geacht om een einde te maken aan de groei van het aantal arbeidsongeschikten. In dit korte artikel worden de belangrijkste voorstellen besproken.

Het WAO-toegangscriterium

Het meest in het oog lopende voorstel van commissie Donner betreft de wijziging van het arbeidsongeschiktheidscriterium. De huidige WAO verzekert het inkomensverlies dat het gevolg is van

arbeidsongeschiktheid. Het inkomensverlies wordt als volgt berekend:

1. een verzekeringsgeneeskundige onderzoekt waartoe iemand met zijn medische beperkingen in staat is;
2. vervolgens duidt een arbeidsdeskundige de functies die iemand met zijn beperkingen nog zou kunnen verrichten en stelt vast welk inkomen betrokkene kan verdienen met de geduide functies;
3. door het inkomen dat iemand met zijn medische beperkingen zou kunnen verdienen - tot slot - te vergelijken met het oude salaris van betrokkene van voor het intreden van de arbeidsongeschiktheid, wordt het inkomensverlies en daarmee de mate van arbeidsongeschiktheid vastge-

steld. Er zijn momenteel zeven arbeidsongeschiktheidsklassen: de onderste klasse is bestemd voor mensen die 15-25% arbeidsongeschikt zijn (bij een loonverlies van minder dan 15% bestaat geen recht op uitkering), de hoogste klasse is bestemd voor mensen die een inkomensverlies lijden van 70% of meer.

Donner wil in de toekomst de WAO slechts wegleggen voor diegenen die kan aantonen dat hij gemeten naar algemeen geldende maatstaven lijdt 'aan ernstige ziekten of gebreken die zich manifesteren in een duurzame en aanzienlijke vermindering van zijn mogelijkheden om maatschappelijk te functioneren'. Kortom, de WAO wordt beperkt tot wie duurzaam en

volledig arbeidsongeschikt zijn. Niet langer is (de hoogte van) het inkomensverlies bepalend voor (de mate van) arbeidsongeschiktheid. Niet langer ook kunnen gedeeltelijk arbeidsongeschikten aanspraak maken op een WAO-uitkering. Wanneer er geen enkele arbeidscapaciteit meer aanwezig is, heeft iemand toegang tot de WAO.

De uitkering

Degene die in aanmerking komen voor de nieuwe WAO (nWAO), hebben recht op een uitkering die aanmerkelijk royaler is dan de huidige uitkering. De huidige WAO is in tijd beperkt (de lengte van de uitkering is afhankelijk van de leeftijd van de betrokkene) en wordt in beginsel verstrekt voor een periode van drie jaar waarna iemand herkeurd wordt en moet worden vastgesteld of betrokkene recht

“De solidariteit tussen jonge, gezonde, sterke werknemers en oudere, gebrekkige en zwakkere werknemers zal afnemen”

heeft op een nieuwe driejaars-termijn. Het voorstel van Donner is een WAO-uitkering van 70% van het laatstverdiende loon te verstrekken tot het 65e jaar, geen periodieke herkeuring te laten plaatsvinden en de uitkeringsgerechtigde zonder korting enigszins te laten bijverdienen.

Echter, voor degenen die volgens de huidige maatstaven gedeeltelijk arbeidsongeschikt zijn, maar geen toegang hebben tot de nWAO, is het uitkeringsverhaal heel anders. De commissie Donner stelt dat het inkomensverlies van deze groep moet worden opgelost door reïntegratie. Werkgever en werknemer moeten zich maximaal inspannen gedeeltelijk arbeidsongeschikten terug te leiden naar (ander) werk. Als het niet lukt om werk te vinden, rest voor deze groep na afloop van de WW-uitkering een IOAW-uitkering (-nieuwe stijl), een bijstandsachtige uitkering.

Aanscherping reïntegratieverantwoordelijkheid werkgever en werknemer

De werknemer en werkgever moeten er alles aan doen om werkhervatting mogelijk te maken.

De werknemer moet de werkgever de nodige informatie verschaffen over de aard en oorzaken van het verzuim en werken aan een effectieve behandeling van klachten.

Van de werknemer wordt verwacht dat hij, als hervatting in de oude functie niet mogelijk is, een redelijk aanbod voor ander werk accepteert. Wanneer geen functie beschikbaar is binnen of buiten het bedrijf met een inkomen van tenminste 70% van het oorspronkelijke salaris, mag de werknemer dit weigeren met behoud van WW-rechten bij eventueel ontslag. Aanvaardt de werknemer daarentegen een andere baan met een loon dat ligt onder dat 70%-niveau, dan dient de oude werkgever gedurende een aantal jaren een deel van het verschil tussen het nieuwe loon en het niveau van 70% van het oude salaris te overbruggen.

Als de werknemer niet voldoende meewerkt moet hij volgens de commissie Donner – in tegenstelling tot nu – ontslagen kunnen worden, zonder aanspraak te kunnen maken op WW.

De werkgever dient de zorg te hebben voor het verzuim, voor tijdig contact en tijdige controle, voor overleg en een snelle behandeling van klachten. De werkgever die in gebreke blijft is verplicht tot loondoorbetaling, ook na twee jaar (gedurende welke de arbeidsovereenkomst met de arbeidsongeschikte in beginsel in stand blijft).

Commentaar

De huidige wetgeving bevat reeds een overmaat aan forse prikkels om werkgever en werknemer aan te zetten tot reïntegratie. Niettemin zijn de resultaten van deze prikkels niet om over naar huis te schrijven. Aan het assortiment prikkels worden enkele nieuwe toegevoegd. De vraag is of de nieuwe instrumenten die omslag teweeg brengen die wordt verwacht. Feit is dat een groot deel van de werknemers bij kleine werkgevers werkt, die niet of nauwelijks beschikken over

vervangend werk. In dat geval moet de reïntegratie zich richten op werk bij een andere werkgever. Echter, andere werkgevers staan over het algemeen niet in rij om deze werknemers te begroeten.

Als de resultaten van de nieuwe reïntegratie-instrumenten tegenvallen in de praktijk, is het inkomensperspectief van gedeeltelijk arbeidsongeschikten beroerd. Het is de vraag of het wel sociaal rechtvaardig is om het risico, waar veelal niets aan te doen of te repareren valt, voor rekening van de individuele werknemer te laten komen.

Het is zeer wel denkbaar dat op grote schaal – al dan niet bij CAO geregelde – geprivatiseerde uitkeringsregelingen zullen ontstaan voor gedeeltelijk arbeidsongeschikten. Als die private regelingen er komen, is het de vraag wat we opschieten met deze privatisering? Immers, het totale premieniveau (publiek en privaat) daalt niet noodzakelijkerwijs. Bovendien, zullen de mensen met een hoog arbeidsongeschiktheidsrisico de dupe van de privatisering worden. Zij zullen of geweigerd worden of een hoge premie moeten betalen. Kortom de solidariteit tussen jonge, gezonde, sterke werknemers en oudere, gebrekkige en zwakkere werknemers zal afnemen. Tenslotte ontstaat er een reëel gevaar van oververzekering: een deel van het risico zou – bij een gebrekkige afstemming van de private en de publiek verzekering (waar de private verzekeraars belang bij hebben) – dubbel verzekerd kunnen worden, waardoor het totale premieniveau uiteindelijk hoger zal liggen dan het huidige premieniveau.

Pieter Fluit is onlangs gepromoveerd aan de Universiteit van Amsterdam op zijn proefschrift: Verzekeringen van solidariteit. Een studie naar de veranderingen in de sociale loonderverzekeringen gedurende 1980 tot 2000, Amsterdam 2001, 330 p. (handelseditie: Kluwer Deventer ISBN 90 268 3790 9).

Het wereld wijde web van met elkaar verbonden computers, het internet is in de laatste paar jaar enorm gegroeid. Steeds meer informatie aan de ene kant en steeds meer gebruikers aan de andere kant. Met deze rubriek willen wij de lezers helpen de weg te vinden op de digitale snelweg en zo het web wijzer te gebruiken.

Door Erik van Dijk

Landbouw

De eerste links van deze WebWijzer gaan uiteraard over het thema landbouw. Uiteraard kan dan het ministerie in kwestie niet ontbreken. Voor de verandering geven we de volledige gegevens:

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
 Bezoekadres:
 Bezuidenhoutseweg 73, 2594 AC Den Haag
 Postadres:
 Postbus 20401, 2500 EK Den Haag
 Telefoon: 070-3786868 (Algemeen)
 070-3784062 (Infotiek)
 Internet-site: <http://www.minlnv.nl>

Ook de Landbouw Universiteit Wageningen en het Landbouw-Economisch Instituut moet hier genoemd worden:

www.wageningen-ur.nl/nl/index.html
www.lei.nl/home.html

AgriHolland Dossiers: heel erg veel achtergronden bij het agrarische nieuws:

www.agriholland.nl/dossiers

Dossier Toekomst van de Veehouderij in Nederland:

www.agriholland.nl/dossiers/toekomstveehouderij/toekomstveehouderij.html

Karrenvrachten vol informatie over biotechnologie vindt u op de site www.BIO-NED.nl (de internet-site van dr. Henk v.d. Pol die op dit moment voor het wetenschappelijk instituut van de ChristenUnie werkt aan een Kort Commentaar over voedselveiligheid)

Ook handig voor verder studie:

www.agriholland.nl/cijfers/home.html
<http://veehouderij.pagina.nl>
<http://akkerbouw.pagina.nl>
<http://bse.pagina.nl>
<http://mond-en-klauwzeer.pagina.nl>

Globalisering en globofoben

www.wto.org is de site van de Wereld Handels Organisatie
www.gatt.org is van tegenstanders van globalisering en vrije wereldmarkt. GATT is de oude naam van WTO. De domeinnaam [gatt.org](http://www.gatt.org) is in 1999 handig 'ingepikt' toen de WTO deze domeinnaam vergat vast te houden. Vergist u zich niet, want [gatt.org](http://www.gatt.org) ziet er erg professioneel uit ...

Groen van Prinsterer

En natuurlijk mag Groen van Prinsterer niet ontbreken (zie artikel van Roel Kuiper)

Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap. Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag:

www.inghist.nl/rgp/eindbest/groen/f-algem.htm
www.inghist.nl/rgp/eindbest/groen/f-inhoud.htm
www.inghist.nl/rgp/eindbest/groen/f-grlst.htm

Groen Van Prinsterer's Lectures on Unbelief & Revolution:
<http://capo.org/gvp.html>

Allerlei

Voor nog meer studie op internet: meer dan 600 links naar (kranten)dossiers op <http://dossier.pagina.nl>

De site <http://politiek.pagina.nl> is al genoemd in het eerste nummer DenkWijzer, maar deze site bestaat ook:
<http://overheid.pagina.nl>

Opinie.nl met o.a. een wekelijkse nieuwsbrief:
www.opinie.nl

Christelijke Links in Nederland:
chreuropeonline.hypermart.net/nl

Impact, christen-zijn in carrière, relaties en samenleving
 Impact wil jonge, afgestudeerde, hoger opgeleide christenen met elkaar verbinden en hen stimuleren in hun leven en loopbaan herkenbaar naar het evangelie van Jezus Christus te leven. Impact doet dit door het stimuleren van de ontmoeting van hoger opgeleide christenen, met als doel uitwisseling, herkenning, onderlinge toerusting en het vormen van relevante netwerken.

Impact is een initiatief van het Christelijk Studiecentrum ICS en IFES-Nederland.
www.impactnetwerk.nl

Theologische universiteiten / faculteiten:

Op één na zijn ze allemaal te vinden via
www.nl-menu.nl/nlmenu.nl/sections/433/1603/80.html
 En dan hier die ene, ontbrekende ...

Kampen, Broederweg, Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt
www.tukampen.nl/intro/tuk.htm

Interessante links te melden?

Email ze naar denkwijzer@christenunie.nl !

Publicaties ter lering

Hieronder volgt een overzicht van publicaties sinds 1996 van de Marnix van St. Aldegonde Stichting (het wetenschappelijk studiecentrum van de RPF), de Groen van Prinsterer Stichting (het wetenschappelijk bureau van het GPV) en de Mr. G. Groen van Prinsterer stichting (het wetenschappelijk instituut (WI) van de ChristenUnie).

Er staan geen prijzen bij. Voor donateurs van het WI zijn deze publicaties verkrijgbaar tegen verzendkosten (niet donateurs: email of schrijf voor de prijzen – voor publicaties van vóór 2000 maken wij een schappelijke prijs). Bestel vandaag nog, bij voorkeur via email (zie colofon op pagina 2 voor gegevens)!

GPV

- *Moraal is niet neutraal:* Christelijk geloof en politieke keuzes A.H. Poelman (1996, 99 pag.)
- *Het GPV in de gemeenteraad:* uitgangspunten, regelingen en praktisch functioneren. Deel 1. Th. Haasdijk (1996, 76 pag.) uitverkocht
- *Integratie als uitdaging* H.A. Bronswijk e.a. (1996, 95 pag.)
- *Vrede en Veiligheid* L.G. Hoksbergen e.a. (1997, 75 pag.)
- *Het GPV in de gemeenteraad:* beleidsterreinen. Deel 2. Th. Haasdijk (1997, 145 pag.)
- *Het Amersfoortse Congres van 1948* George Harinck en Rienk Janssens (red.) (1998, 159 pag.)
- *Politiek en nieuwe media* P. Karssenbergh, drs. D. Noort en drs. M. de Vries (1998, 44 pag.)
- *Ieder zijn dagelijks brood:* aspecten van de sociale zekerheid W. Boerma e.a. (1999, 89 pag.)
- *De burger in beeld:* een christelijke visie op overheid, individu en samenleving Rienk Janssens (1999, 113 pag.)
- *Political-Economic Activity to the Honour of God* (over het economisch beleid van het GPV) Dr. John Boersma (Premier Publishing, Winnipeg, Canada, 1999, 355 pag.)

RPF

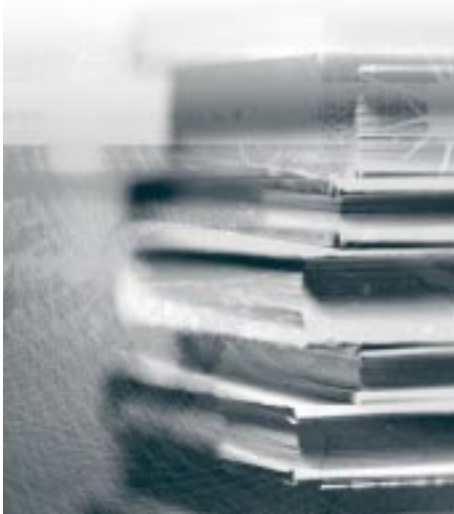
- *De verzorgingsstaat voorbij.* Over grondslagen van sociale zekerheid G.M. Koning, dr. R. Kuiper en dr. T. v/d Lagemaat (1996, 99 pag.)

- *Reformatorische partijvisie.* De RPF als christelijke politieke partij Dr. R. Kuiper (1996, 112 pag.)
- *Drugsbeleid* Drs. J.W. Dollekamp (1996, 36 pag.) uitverkocht (overdruk op te vragen)
- *Een kwestie van bereikbaarheid.* Over mobiliteit en sociale verantwoordelijkheid Ir. J. van der Stoep en ir. D. van der Goot (1997, 106 pag.)
- *Economie in orde?* Over grondslagen van economisch beleid Ir. R.A. Jongeneel e.a. (1997, 207 pag.)
- *Venster op de wereld.* Publieke gerechtigheid en internationale orde Drs. V.M. Fiddelaar e.a. (1998, 159 pag.)
- *Verzilvering van de samenleving.* Een verrijkende kijk op ouderdom. Drs. J.W. Dollekamp e.a. (1999, 94 pag.) uitverkocht (overdruk op te vragen)

RPF en GPV gezamenlijk, later: ChristenUnie

- *Gelukkig is het land.* Naar een gemotiveerde samenleving R. Kuiper en A.J. Verbrugh (RPF en GPV, 1996, 106 pag.)
- *Pionier of pelgrim?* De ontwikkelingstaak van de overheid in de visie van GPV, RPF en SGP Drs. R. Janssens, dr. R. Kuiper en drs. J. Mulder (red.) (RPF, GPV en SGP, 1997, 112 pag.)

- *Het bordeelverbod van de baan. Gemeentelijk prostitutiebeleid na de afschaffing van artikel 250 bis Wetboek van Strafrecht* Roel M. Freeke, Drs. Theo Haasdijk, Drs. Peter van Vugt (RPF, GPV en SGP, 1999, 48 pag.)
- *Toetsen en begrenzen.* Een ethische en politieke beoordeling van de moderne biotechnologie H. Jochemsen (red.) e.a. (ChristenUnie, 2000, 262 pag.)
- *Geleende ruimte.* Een christelijke visie op ruimtelijke ordening. R. Janssens (red.), Ben Schoon, Bert Jan Urban e.a. (ChristenUnie, 2000, 144 pag.)
- *Werken aan een rotsvast gezinsbeleid. Gezin, arbeid, opvoeding en zorg in een tijd van individualisering* Dr. D.J. Steensma, mr. M. Verhage-van Kooten, J. Westert (e.a.) (ChristenUnie en GMV, 2000, 158 pag.) (oorspronkelijk in 1998 verschenen onder de titel Individualisering en gezinsbeleid, als uitgave van de RPF)
- *Goede raad voor het gemeentebestuur. Een reactie op de voorgenomen dualisering van het gemeentebestuur en een aanzet tot een visie op de lagere overheden* Drs. Roel M. Freeke e.a. (Kort Commentaar 1, 2001, 50 pag.)
- *Kiezen voor karakter.* Reactie op de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening. C. M. Visser (red.) (Kort Commentaar 2, 2001, 64 pag.)
- *Dienstbare samenleving.* Basiswaarde van de christelijke politiek. Dr. R. Kuiper (dit eerste nummer uit de boekenreeks van het WI verschijnt oktober 2001)
- *Voedselveiligheid* Dr. H. v.d. Pol en C.M. Visser (Kort Commentaar 3, verschijnt eind oktober 2001)

Crisis in de primaire sector	
De positie van de Nederlandse land- en tuinbouw <i>ThemaStudie door ir. C. van Bruchem</i>	4
Landbouw in internationaal perspectief	
<i>ThemaStudie door dr. ir. R.A. Jongeneel</i>	8
De toekomst van de Europese landbouwsubsidies	
<i>ThemaStudie dr. ir. L.E. Meijer</i>	12
Moeizaam of duurzaam?	
De toekomst van de Nederlandse landbouw <i>ThemaInterview met twee Tweede-Kamerleden</i>	14
Inspirator	
Mr. G. Groen van Prinsterer <i>Door dr. R. Kuiper</i>	18
Waar gaan we voor? Lokale verkiezingsthema's	
<i>Lokaliteiten door Corine Dijkstra</i>	20
Mond- en Klauwzeer	
<i>Column door fractievoorzitter B. v.d. Linde uit Heerden</i>	21
Vernieuwing van de lokale democratie?	
Interactieve beleidsvorming (II) <i>Studie lokale politiek door Erik van Dijk</i>	22
God geeft om dieren	
<i>WoordWijzer (bijbelstudie) door ds. H.J. Siegers uit Ommen</i>	26
Gedragcode voor politici	
<i>Column door J. Westert van het GMV</i>	27
Het rapport Donner: de solidariteit in het geding	
<i>BoekenWijzer door dr. P.S. Fluit</i>	28
WebWijzer	30
Publicaties	31

